

אסטרוולוגיה ופרשנות המקרא

מאיר בר-אילן

ש' סלע, אסטרוולוגיה ופרשנות המקרא בהגותו של אברהם אבן עזרא, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט (420 עמוד).

ספר זה הוא מחקר אינטרדיסציפלינארי בעולמו האסטרוולוגי של ר' אברהם אבן עזרא (להלן: ראב"ע), מגדולי חכמי ישראל בימי הביניים, מחקר המבוסס על חיבוריו של ראב"ע, המדעיים מצד אחד, ופרשנות המקרא מצד אחר (למעט שירה ולשון). בספר רב-רושם זה דן סלע בעולמו האסטרוולוגי והמדעי של ראב"ע כפי שאיש לפניו לא עשה עד כה, בעמקות ובבקיאות,¹ ועל כך מגיע לו שבח גדול. ספר זה לא יסור מעתה מספרייתו של כל מי שהגותו של ראב"ע יקרה לו, או מי שרוצה לדעת מהי אסטרוולוגיה (יהודית ושאינה יהודית). ספר זה מציב את סלע במקום הראשון בין כל חוקריו של ראב"ע, מאז ראשית המחקר ועד היום, וזאת בשל שילוב של מספר תחומי מחקר – אחדים מהם מצויים בשיא האזוטריקה – המוגשים לקורא בצורה נאה, מעמיקה ויסודית. ניכר שהמחקר בראב"ע קפץ עתה מדרגה, וספק אם יימצא אחד שלא יכיר בכך.

כיאות למושא-מחקרו, סלע הוא חכם-כולל, ובקיאותו וידענותו ניכרים ככל אשר הוא פונה: משליטה בשפות אירופאיות, עבור למתמטיקה, תולדות המדע, ואין צריך לומר אסטרוולוגיה, וכלה בהיסטוריוגרפיה. ככל היסטוריון של ימי הביניים מגלה סלע שליטה בכתב-יד (קרי: בתצלומיהם), כמו גם תחומים נוספים. וכאמת, סלע מציג סוג 'שונה' של ידענות המזכיר במקצת את בני הדורות הקודמים. סלע עלה לארץ-ישראל רק בבגרותו, וקיבל הכשרה מדעית (ומתפרנס כאיש-מחשבים), ורק בגיל מבוגר יחסית פנה לכתוב את עבודת הדוקטוראט שספר זה יצא ממנה (אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ז). בכך מגלה סלע שוני ניכר בפרופיל המדעי שלו בהשוואה לתוקרים אחרים במדעי היהדות כיום. צירוף זה של פוליגלוט (בימינו!) + רקע מדעי + בגרות אינטלקטואלית + הכשרה היסטורית קפדנית היא 'מתכון מנצח' בהרבה תחומים, ובוודאי ביחס לעולמו המדעי של ראב"ע: אין כסלע ראוי לעסוק בכך.

הלומד בעיון את הספר החדש עשוי לגלות כי מצד אחד אין בספר חידושים מרהיבים, ואין בו תגליות חדשות מהסוג הגורם לקורא לחשוב: כיצד לא הבנתי זאת לבר. מצד שני, סלע מבאר בספרו כמה מושגים באסטרוולוגיה ובמתמטיקה ימי-ביניימית – כגון: חישוב

1 מוכן שאי אפשר לסקור כל מה שנכתב על ראב"ע, ולו גם את יצומצם הדין לאסטרונומיה ואסטרוולוגיה. ראה: Bernard R. Goldstein, 'Astronomy and Astrology in the Works of Abraham ibn Ezra', *Arabian Science and Philosophy*, 6 (1996), pp. 9-21

המחברות,² התרגיל בקומבינטוריקה, 'חצי השמים', תפיסת המרחב של ראב"ע, ועוד – שלא ניתן למוצאם במקומות אחרים (בעברית, ואף בלועזית יהיו קשים להשגה, אם בכלל). לפיכך, אל לו לקורא לחשוב כי הוא יצא מאוכזב מספר זה. אדרבא, גם אם לא מדובר בחידושים 'קטנים', הרי שהספר כולו הוא חידוש אחד גדול, חידוש בהיקף ובעמקות לו זוכה האסטרוולוג ראב"ע לראשונה, על ידי חוקר המוכיח עצמו כי הוא ראוי לעסוק בנושא מורכב ורב-אנפין מסוג זה: ראב"ע ויצירתו המדעית.

הצלחתו הגדולה של חיבור זה היא בהחדרת האסטרוולוגיה אל תוככי מדעי היהדות, הישג שאינו מבוטל כלל. אם יוקח אל לב כי ג' שלום כמעט ולא הזכיר אסטרוולוגיה בכתביו המרובים, כי אז יובן שלאחר ספרו של סלע לא יוכל אף חוקר להתעלם מהאסטרוולוגיה כדרך שעשו חלק מהחוקרים עד כה. כך, למשל, ע"צ מלמד אשר דן בשיטתו הפרשנית של ראב"ע בקרוב ל-200 עמוד המוקדשים לראב"ע לא מצא מקום להזכיר את האסטרוולוגיה,³ וכאשר עשה מלמד, כן עשה לו סלע (ביודעין או בשאין יודעין): אין מלמד מוזכר בספר החדש, כאילו שעד כה לא עסקו בפרשנות ראב"ע לתורה. ואולם, אם ניתן להצדיק את ההתעלמות מע"צ מלמד, ולו בדוחק, ספק אם יפה נהג סלע כאשר התעלם מהחוקר הראשון שדן בראב"ע: ר' נחמן קרוכמל, אחד 'המייסדים' את חכמת ישראל.⁴ נכון הדבר כי במדעי הטבע אין מקום להתייחס לחוקרים שכתבו לפני יותר מ-20 שנה (ואף פחות במקרים מסוימים), אך לא כן המצב במדעי הרוח, ומדעי היהדות בכלל, תחום בו בהחלט יש מקום להיוקק לדעות שנשמעו כמה דורות קודם, ואף קודם לכן. התעלמות זו מרנ"ק חושפת את הפער בין המחקר המודרני לבין ניצני המחקר מצד אחד, אך מאידך גיסא, היא מראה כי החוקר המודרני 'סוטה' מדרכי המחקר במדעי היהדות, ומחקר מודרני בעולמו המדעי של ראב"ע נובע מדרכי מחקר מודרניות כמו גם חקר תולדות המדע יותר מאשר הולך בעקבות כיווני המחקר שהיתוו מעצבי מדעי היהדות. נעבור עתה לכמה נושאים בהם דן סלע, ויש להם נגיעה כזו או אחרת להבנת מקומה של האסטרוולוגיה בהגות המדעית והדתית של בני ימי הביניים.

א. קורפוס חיבוריו של ראב"ע

במבט ראשון נראה כי לא שיחקה השעה לא לראב"ע האיש, ולא ליצירותיו. ואולם, במבט מעמיק יותר מתגלה שאין המצב כך, לפחות ביחס לחיבוריו. נכון הדבר כי עד היום עדיין לא הוברר סופית מה בדיוק כתב ראב"ע, מתי והיכן. ואולם, לאחר שנושא זה טופל בדורות האחרונים, כמו גם על ידי סלע, נדמה כי כיום הידיעות שלנו על ראב"ע ויצירתו עולות על הידיעות מסוג זה ביחס לכל אדם אחר בימי הביניים, והרמב"ם בכלל. לאחר מחקריהם של י"ל פליישר, י' בן-מנחם ואחרים, ביחס לכתביו של ראב"ע, הביאו לכך כי צָבַר הידיעות על ראב"ע דומה לידיעות על אריסטו ועל ספריו, כפי שדנו בכך הקלאסיקאנים, ומוכן שיש בכך כדי לסייע בפתרון שאלות שונות בהכרת האיש ויצירתו. סלע עוסק בסוגיה זו רק בנספח ד' (עמ' 361-378), ולטעמי מוטב היה לדרן בכך בפרק א' כפתיחה נאותה לגוף הדיון, ולא להותיר עניין זה לנספח. מכל מקום, בגמר הדיון המסודר בכל השאלות הכרוכות בראב"ע ויצירתו,⁵ מביא סלע באופן מסודר רשימה ביבליוגרפית של כתבי ראב"ע (גם אם לא מקיפה, בהתאם לצרכי המחקר שלו).

סלע מצטט את ספרי ראב"ע מתוך כתבי היד, כיאה לחוקר ימי הביניים, אלא שיש מקום לתקן אותו בנקודה זו. סלע מצטט את ספר המולדות מתוך כתב-יד פריס 1056, ואת ספר משפטי המזלות מתוך כתב-יד קמברידג' Add. 1517, תוך התייחסות לכתבי יד נוספים. ואולם, הקורא צריך לדעת כי שני ספרים אלו ראו את אור הדפוס על ידי מאיר בקאל כבר בשנת תשנ"ד.⁶ ספר משפטי המזלות ראה אור על פי כתב-יד קיימברידג' Add. 481, ואף ספר המולדות ראה אור מתוך אותו כתב יד. כיוצא בכך כותב סלע על ספר המבחרים ועל ספר השאלות תוך שהוא קובע כי רק הגרסה הראשונה של ספר המבחרים זכתה להוצאה מודפסת, וכל יתר החיבורים עדיין מצויים בכתבי יד. ברם, מידע זה אותו מספק סלע לקורא הוא מידע מוטעה, שכן ספר השאלות, על שתי גרסאותיו, הודפס אף הוא מתוך אותו כתב יד על ידי מ' בקאל,⁷ והיה סיפק בידי סלע לדעת זאת, ובפרט שמידע

5 למעט שיריו של ראב"ע וכמה עניינים נוספים שלכאורה לא היה להם מקום בדיון על עבודתו המדעית של ראב"ע. תצוין גם העובדה כי חקר הגניזה כמעט ולא תרם להכרת ראב"ע, בניגוד, למשל, להכרת הרמב"ם, ומשמעות התופעה היא כי עלינו להסתמך על כתב-יד שהועתקו והגיעו אלינו בתהליך של מסירה, אך מבלי לחדור ליצירה המתגלה בין שלל אלפי דפי הגניזה.

6 שני הספרים ראו אור, ככל הנראה, כל אחד בניפרד בשנת תשנ"ד, ולאחר מכן כנוסח יחד עם ספרים נוספים כדלהלן: מ' בקאל (עורך), סדר 12 המזלות, חלק שני, הרפואה והאסטרוולוגיה, דיאגנוזה ע"פ הכוכבים!; כולל ספר המזלות וספר המשרתים לרב אברהם אבן עזרא וצ"ל לראשונה מכ"י, ירושלים תשנ"ה. המהדיר כלל בספרו מאמר מתוך כתב העת 'תרכיב' מבלי לבקש את רשות ההוצאה ומבלי לבקש את רשות הכותב, אבל בעמוד השני של הספר מובאת אזהרה 'ארור משיג גבול רעהו'.

7 א' תמוי, רבך מאח, ירושלים תשמ"א. כעין נספח לספר זה (עמ' שעט-תנו), הובא הספר החשוב לענייננו: מ' בקאל (מהדיר), ספר המזלות והשאלות לראב"ע, כ"י קמברידג' Add. 481, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי סימן 1678, ירושלים תשמ"א. אכן, השם קצת מטעה, ואף הפנייה למכון לתצלומי כתב-יד עבריים אינה כשורה, אך המבין יבין. נוסח אחר של ספר זה ראה אור כדלהלן: מאיר בן יצחק בקאל (מהדיר), ספר השאלות לראב"ע בחכמת

2 עמ' 87-88. ראב"ע מכנה את הקונסטלציה האסטראלית בשם 'מחברת' ומבחין בין זו המתרחשת אחת ל-20 שנה, 'קרוב ממאתים וארבעים שנה', או המחברת הגדולה 'זוה יהיה אלף שנים או בדרך קרוב מהנוכח'. ואולם, ר' אברהם בר חייא מכנה מצב זה כ'דבוק קטן', גדול או רב, וזמניו הם: 19 ושבע שמיניות שנה, 238 ו-953 ושליש שנה. ראה: י' אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים: מונחים ומושגים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 130; ר' אברהם בר-חייא, מגלת המגלה (מהד' ז' פאזונסקי וי' גוטמן), ברלין תרפ"ד (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ח), עמ' XXI, 116-119. היה מקום להעמיק את הדיון בשני שבין שני אסטרוולוגים בני אותה תקופה ואותו מקום לערך (ר' אברהם בר-חייא חי לערך 1065-1136 בעוד ראב"ע חי לערך 1092-1167 לספירה). המעניין בנתוניו של ראב"ע הוא בכך שאין הם מדויקים כראות לאיש מדע, והיה מקום לברר את השוני במקורות שעמדו בפני שני אישים אלו על מנת לעמוד על ייחודו של ראב"ע כאיש מדע.

3 ע"צ מלמד, מפרשי המקרא: דרכיהם ושיטותיהם, ב, ירושלים תשל"ה, עמ' 519-714.

4 ש' ראבידוביץ, מהדיר, כתבי רבי נחמן קרוכמל, ברלין תרפ"ד, עמ' שלא-שצד; הג"ל, רבי אברהם אבן עזרא בהארתו של רבי נחמן קרוכמל, השלח, מה (תרפ"ו), עמ' 32-44.

זה נגיש מתוכנת אל"ף: רשימת הספרים הדיגיטאלית במערכת האקדמית. אכן, מוכן מאליו שאין מדובר במהדורות מדעיות, אך, כפי שציין סלע עצמו, גם כתביו האחרים של ראב"ע לא בהכרח הודפסו בצורה מדעית, מה עוד שאף סלע, כשהוא נזקק לדברי ראב"ע, אין הוא מהדיר את הטקסט על פי כללי ההדרה מדעיים. כלומר, הטקסט מועתק מתוך כתב יד אחד מבלי לבחון לאורם של כתבי יד נוספים וציון חילופי הגירסה. משמעותה של תופעה זו היא שבספר החדש בו הושקע מאמץ כה רב כלולה אינפורמציה בלתי מדויקת ביחס לנגישות כל אדם אל כתביו של ראב"ע. הואיל וסלע שולט בכתבי היד עצמם, לא נפגמה עבודתו, אך חובבי ראב"ע, או כל אלו שסלע יאחיב עליהם את ראב"ע, יצטרכו לדעת, ולא מפי סלע, כי ארבעה מספרי ראב"ע שסלע מצטט מכתבי יד, כבר נדפסו ניהם: המולדות, משפטי המזלות, השאלות (א) והשאלות (ב).

רישום נאות של ספרי ראב"ע אינו עניין של מה בכך, ויש בו כדי לפרנס מחקרים נוספים בעתיד. כאן יוער כי כמה מספריו של ראב"ע מצויים גם כמאגר דיגיטלי בתקליטור של DBS (גירסה 8), ואף כי קשה לדעת בכל מקרה איזו מהדורה הוקלדה למחשב, בכל זאת יש בכך תועלת. אגב, במאגר זה נמצא גם הורוסקופ שכתב ראב"ע, אך אינו מופיע ברשימתו של סלע. והנה, עיון בתקליטור הביבליוגרפי (בית הספרים הלאומי בשיתוף חברת CDI), מגלה כי סלע שכח לציין ספרים נוספים. המחמיר עם הכותרת הביבליוגרפית של סלע: 'חיבורים של אברהם אבן עזרא', כותרת שלאחריה באה אגרת השבת, צריך לצפות אף לצחות הלשון, שפה ברורה וספרים נוספים, אלא שהם נעדרים מרשימה זו.⁸ אכן, לא זאת היתה כוונתו של סלע, אך נדמה כי סלע אינו מודע למשקל הגדול שיש לביבליוגרפיה במדעי היהדות, כבר מראשיתם, שלא כמו במחקר של העולם הקלאסי או הימי-ביניימי. ראוי הוא אכן-עזרא שיטרתו עבורו גם בתוכנות מחשב ומאגרי מידע למיניהם, מאל"ף ועד תקליטורים, וזאת על מנת להעמיד דבר על מכוננו. אין זאת אלא שהמומחה למחשבים קיבל הכשרה מהיסטוריונים לפיה אין מקום להיעזר במאגרים

התכונה (נוסח שני) יוצא לאור לראשונה עפ"י כ"י קמברידג' Add. 481, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי סימן 16778, ירושלים תשמ"ה [כרך יחד עם: מאיר בן יצחק בקאל (מהדיר), ספר גורלות הראב"ע השלם וספר השאלות (נוסח שני)... ירושלים תשנ"ה]. ובאשר לספר המבחרים, הרי שאף ספר זה הוצא על ידי בקאל מאותו כתב יד (כלול בתוך: א' חמוי, אביעה חידות, ירושלים תשנ"ו).

8 יצוין עוד כי הרשימה הביבליוגרפית אינה עשויה כהלכה. הפירוש על בראשית מובא תחת 'בראשית', אך הפירוש לדניאל מובא תחת 'הקצר לדניאל', והספרים כולם מובאים שלא על פי סדר אלפביתי, ובחלקם ה'ספר' חלק מהערך, ובחלקם ה'ספר' בלתי נחשב. כיוצא בכך, בחלק הלועזי כתוב 'ביוגרפיות' ללא שם עורך (Charles C. Gillispie), ואין סיבה שתצדיק רישום מעין זה. (ובמקום: רוט צריך להיות רוט, ולא גינסברג, כי אם גינצבורג, ראה: יקותיאל גינצבורג, כתבים נבחרים, תל-אביב - ירושלים תשכ"א). ואם בכך לא די, כי אז יש לציין שרשימה ביבליוגרפית צריכה לבוא לפי שם מחבר, ורק באונס לפי שם הספר, אך סלע (עמ' 383), מביא לפי שם הספר (גם המתורגם!), אלא שבכמה מקרים מובא הספר לפי מחבר (אבן סעיד וגטיניו). במקום 'בן עמי צרפתי' צריך להיות: צרפתי, גד בן עמי (או: צרפתי, גב"ע).

דיגיטאליים, או שלפחות כך נדמה. אם אין הדבר ידוע, כי אז ייאמר הדבר מפורשות: מחקר טוב מתחיל בביבליוגרפיה טובה.⁹

ב. מקורותיו של ראב"ע

סלע עוסק באופן פרטני, ובצדק, ביחסו של ראב"ע אל קלודיוס פתולמי, האסטרונום והאסטרוולוג שעיצב את תמונת הקוסמוס בעיני הכל במשך כאלף וחמש מאות שנה. פתולמי חי באלכסנדריה במאה השנייה לספירה, וחיבוריו הרבים הציבו אותו לא רק כאסטרונום דגול, תחום לו היה מודע הרמב"ם, כמוכן, אלא גם כאסטרוולוג שאין לו שני בתיקף הידיעות ובספרות המדעית האסטרונומית והאסטרוולוגית בעת העתיקה, תחום לו נזקק ראב"ע. והנה, למרות טיפולו המדוקדק של סלע בסוגיה זו, כותב הוא כך (עמ' 60): 'כפי שכבר ראינו, הכיר הראב"ע, ככל הנראה מכלי ראשון, את חיבוריו האסטרונומיים והאסטרוולוגיים של תלמי'. סלע לא פירש דבריו אלו, ועל כן חובה לציין כאן את כישלוננו היחסי של המחקר בנקודה זו. הבעייה היא שהעוסקים בפרשת השפעתו של פתולמי על העולם האירופאי בימי הביניים לא ידעו לומר באופן וודאי האם תורגמו לערבית כתביו האסטרוולוגיים של תלמי, היינו, טטראביבלוס (כלומר, ספר הכתוב בארבע מגילות). נקודה זו לא הובררה גם במהלך ספרו של סלע, וככל הנראה הסיבה לכך היא פשוטה: סלע הבקי בכל השפות האירופאיות מתגלה כמי שאינו יודע ערבית (או: אינו יודע ערבית ברמה מספקת כדי לחקור את כתבי היד הערביים בתחום האסטרוולוגיה). דומה כי אין לך חכם כולל שאין לו נקודת תורפה, והיעדר הערבית היא למכשול במחקר מעין זה. ואולם, גם מבלי לדעת ערבית ניתן היה להגיע למסקנה שספרו היסודי של פתולמי, טטראביבלוס תורגם לערבית. ראשית, כבר לפני למעלה מ-60 שנה צוין על ידי מ' מאירוף - חוקר תולדות הרפואה ורופא במצרים - כי הספר טטראביבלוס תורגם על ידי יחיאל בן אל-ביטריק, רופא ואסטרונום נוצרי, במאה השמינית לספירה, בהוראתו של הכליף העבסי השני, אל מנצור יעקב בן טאריק.¹⁰ שנית, הרופא עלי אבן-רדיוואן (נפטר: 1068), כתב פירוש על ספרו של פתולמי,¹¹ כך שראב"ע יכול היה לדעת חיבור זה בערבית ביותר מדרך אחת. יתר על כן, בספר המולדות כותב ראב"ע כך: 'אמר בטלמיס... והזכיר זה בספר 'הארבעה שערים', גם בספר 'האילן', גם בספר 'הקוסם הקטן',¹² היינו שראב"ע הכיר את דברי פתולמי הן מתוך תרגום טטראביבלוס לערבית, והן מתוך שני ספרים 'מעובדים על-פי פתולמי'. כיוצא בכך כותב ראב"ע בספר הטעמים: 'ונמצא בספר הארבעה שרשים

9 בעומדנו בשערי הביבליוגרפיה תצוין העובדה כי ספרו של אברהם בר-חייא, חשבון מהלכות הכוכבים (ולא כפי שסלע קיצר ל'מהלכות הכוכבים'), ראה אור במהדורת צילום בתוך: (אנונימי), פועל ה', בני ברק תשנ"ח, א (ושם אף הובאו ספרים נוספים של בר-חייא).

10 M. Meyerhof, 'On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs', *Islamic Culture* 11 (1937), pp. 17-29

11 M. Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh 1978, pp. 111

12 מ' בקאל, סדר 12 המזלות, ירושלים תשנ"ה, עמ' קצה. ספר 'האילן', הוא ככל הנראה ספר התמר (או: הפרי), שהיה מיוחס לפתולמי (ראה אצל סלע, עמ' 81).

לכטולמיוס¹³, ואין כאן אלא כינוי שונה לאותו ספר. כלומר, ניכר מכאן שראב"ע הכיר את הטטראביבלוס מכלי ראשון, אף אם בתרגום, ובכך הותר הספק ביחס לזיקת ראב"ע אל פתולמי.

כאמור לעיל, סלע בקי בשפות האירופאיות, ובעברית כמוכן, אלא שבניגוד לכל החוקרים הקודמים בכתבי ראב"ע אין הוא יודע ערבית, וכתוצאה מכך נפגמת עבודתו, ולו כמעט. בתולדות הרעיונות, וחיבור זה הוא חלק מתחום זה, על החוקר להבהיר שני תחומים נפרדים: מה היו המקורות שעמדו לפני אישיות היסטורית מסוימת, מקורות שביחס אליהם הוא חידש, ובנוסף לכך, כיצד אותה אישיות היסטורית השפיעה על הבאים בעקבותיה. במקרה של סלע, מתברר כי חוקר זה בקי בכל הקורה לאחר ראב"ע, היינו באירופה הנוצרית, אך פחות נהירים לו שבילי המדע הערבי ממנו ינק ראב"ע. ואכן, סלע מודע היטב לחוכו של ראב"ע לערבים (למשל, עמ' 45, 81, 89, 94, 114, 126, 142, 328, 368 ועוד), אלא שבכך, כנראה, אין די. למעשה, לא רק שאלה פעוטה זו (האם תורגם טטראביבלוס לערבית), לא התבררה, אלא אף לא השפעתו האפשרית של אל-בירוני על ראב"ע, שכן קשה להניח כי מדען חשוב זה אשר כתב מעין אנציקלופדיה מדעית ואסטרוולוגית בשנת 1029¹⁴, ובין היתר גם דן באצטרולב, לא הותיר את רישומו על ראב"ע.¹⁵ יצוין מיד כי ראב"ע מספק לקוראיו נתונים מלוא תופניים ביחס למקורותיו (שלא כמו רמב"ם, למשל), ובנקל ניתן לרעת אלו ספרים עמדו לפני ראב"ע, אלא כשם שלא התבררו ספריו של ראב"ע כדכעי, כך גם הספרים שעמדו לפני ראב"ע לא התבררו עד תום, ויש להצטער על כך. מבחינה זו מייצג ספרו של סלע את 'המדע היהודי', ולא את 'תולדות המדע' במאה ה-12, ומקום הניח סלע לברר היטב את תולדות המדעים בהם ראב"ע היה חוליה בשרשרת מפוארת של אנשי מדע, את זיקתו של ראב"ע לערבים, ואת חובם של הערבים לסורים, ולמדע ההלניסטי (וראה להלן על האצטרולב). למעשה, לא רק את חוכו של ראב"ע למדע הערבי יש לדרוש, אלא אף את חוכו למחבר ספר יצירה (ולברייתא דמזלות). סלע נזקק מעט מאד לעניין זה, כפי שמתגלה הדבר בכך שמצטט הוא את ספר יצירה שלא מתוך מהדורה מדעית.¹⁶ ברם, כאשר ראב"ע עסק במישוואה קומבינאטורית, כפי שעומד על כך סלע היטב, היה מקום, כך נדמה, לומר לקורא כי היהודי

13 ספר הטעמים, מהד' י"ל פליישר, ירושלים תשי"א, עמ' 29.

14 Abu'l-Rayhan Muhammad ibn Ahmad Al-Biruni, *The Book of the Instruction in the Elements of the Art of Astrology* (trans. by R. Rahmsay Wright), London 1934. ספר זה מוזכר ברשימה הביבליוגרפית תחת 'אסטרוולוגיה' (1934), בעוד ספר אחר של אל-בירוני מוזכר בקיצור 'הודו'. ואולם, יש בכך חוסר אחידות: או שמביאים את הספר על פי שם מחברו, וכך צריך להיות, או על פי שמו (כששם המחבר בלתי ידוע), וכאן יש שיטה חדשה.

15 ראה עמ' 22 הע' 69 ממנה עולה כי ראב"ע ואל-בירוני מהווים מקורות שווים-ערך למעבר המתמטיקה (אסטרונומיה ואסטרוולוגיה), מהודו לבגדד, ובכך מתעלם סלע מכך שאל-בירוני קדם לראב"ע בלמעלה מ-100 שנה והוא בן המקום (או בקירוב).

16 I. Gruenwald, 'A Preliminary Critical Edition of *Sefer Yezira*', *Israel Oriental Studies* 1 (1971), pp. 132-177 (להלן הציטוטים ממהדורה זו, ולפי הפסקאות המסומנות בה).

שקדם לראב"ע בתרגיל בקומבינאטוריקה היה מחבר ספר יצירה, כפי שכבר עמדו על כך.¹⁷ אם הקורא עדיין לא נרמוז, כי אז יש לומר לו בפירוש שמחבר ספר יצירה היה אסטרוולוג, מתמטיקאי ובלשן, וגם אם כל אחד מהחוקרים גילה נתון אחר ביחס אליו (כבסיפורי ראשומון), היה מקום לברר למי חב ראב"ע את ידיעותיו בתחום האסטרוולוגיה, בין אם בקרב הערבים, ובין אם בקרב היהודים.

דומה כי אף תחום נוסף יצא קצת מקופח אצל סלע. אכן, סלע אינו מתיימר לדון בכל תורתו המדעית של ראב"ע, אך, בכל זאת, נראה כי המתמטיקה לא היתה אלא כלי-שרת עבור האסטרוולוגיה והאסטרונומיה, וכשם שהשקפותיו של ראב"ע בוארו בתחומים אלו, כמו גם ידיעותיו במתמטיקה, היה מקום לברר את השפעת הפיתגוראים על ראב"ע.¹⁸ על פי המפתח אין פיתגורס מוזכר בספר אלא פעם אחת בלבד, ועל כך עלי לומר: אתמהה. לדוגמה, סלע דן בצירופי מרובעים ובמשמעות התיאולוגית של המספרים, ואין לך טביעת-אצבעות פיתגוראית ברורה מזו.¹⁹

אגב, עודנו מדברים על מקורותיו של ראב"ע, הנה הראה סלע, ובצדק, כי ראב"ע היה תלוי בהשקפתו של פתולמי (עמ' 243-245). ואולם, היה מקום להראות כי השקפותיו של ראב"ע הן למעשה פיתגוראיות, כפי שמעיד על כך 'גלגל האש'.²⁰ פתולמי היה בעיקר פיתגוראי, אך גם אקלקטיקן,²¹ והאומר על ראב"ע כי הוא היה נאופלטוני (ראה להלן), לא ציין אלא מקצת המקורות שהשפיעו עליו.

ברצוני כאן להדגיש כי ביקורת זו על סלע אינה אלא ביקורת על מה שאין בספרו, ועל כן יש להתייחס אליה במשנה זהירות. כלומר, יש לשבח את סלע על מה שהעניק לנו, אך יחד עם זאת יש לומר לו 'הב', על מנת שבעתיד ימשיך ויתעמק באותם תחומים שהם כה נהירים לו ויוסיף לנו דעת במקום שהיא חסרה.

- 17 ג' אלוני, 'צונץ קראוס ושלוש שונים משנתם ב"ספר יצירה"', סיני, ער (תשל"ד), עמ' מב-סח (במיוחד עמ' נח).
- 18 ראה: M. Olitzki, 'Die Zahlensymbolik des Abraham ibn Esra', *Jubelschrift zum Siebzigsten Geburtstag des Dr. Israel Hildesheimer*, Berlin 1890, pp. 99-120; לוי, ילקוט אברהם אבן עזרא, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 168-169, 182-183; 186-192; 195. במיוחד ניכר הדבר ב"ספר האחר", שם עמ' 397-415 (ובפירוש, שם, עמ' 407).
- 19 המחקר בפיתגוראים נתקל בשפע של קשיים: 1. סודיות שמנעה כתיבה מלכתחילה; 2. טקסטים ביוונית בכתב-יד; 3. צריך ידע מתמטי מיוחד על מנת להבין את הכתוב (הקשה ממילא). כתוצאה מכך המחקר בתחום זה אינו מפותח. ראה: Kenneth S. Guthrie, *The Pythagorean Sourcebook and Library*, New York 1919, expanded and revised edition, Grand Rapids 1987; J. A. Philip, *Pythagoras and Early Pythagoreanism*, USA 1966 (rep. 1968); Robin Waterfield (ed. and trans.), *The Theology of Arithmetic*, Grand Rapids 1988.
- 20 ראה בספרות שצוינה לעיל על הפיתגוראים, ותפיסת המספר כמו גם הימצאות הארץ במרכז היקום קשורים אף הם לחשיבה הפיתגוראית.
- 21 ראה: A. A. Long, 'Ptolemy On the Criterion: An Epistemology for the Practicing scientist', *The Question of "Eclecticism"*, *Studies in Later Greek Philosophy*, ed. John M. Dillon and A. A. Long, Berkeley - Los Angeles - London 1988, pp. 176-207.

ג. דטרמיניזם ואסטרוולוגיה

בעמ' 64-71 דן סלע בדברי ראב"ע המסביר את עקרונות הפעולה של האסטרוולוגיה, עקרונות שלעיתים מתגלה בהם סתירה פנימית. למעשה, סלע כתב כאן פירוש לקטע כתב-יד מתוך ספר המולדות, טקסט שלא היה ידוע עד כה, וניסוחו הבהיר של ראב"ע המלווה בביאורו הנאה של סלע מהווים תרומה להכנת עולמו הרוחני של ראב"ע. בין היתר כתב סלע כך (עמ' 68):

שני כללים אלו ממחישים את תודעתם החברתית של אסטרוולוגים כמו הראב"ע ומבהירים עד כמה התחשבו הללו בגורמים חברתיים, למרות אמונתם הדטרמיניסטית בגזרות האסטרוולוגיה.

ובכן, בשמו של ראב"ע ברצוני להודיע לקורא כי אי אפשר לקבל השקפה 'דטרמיניסטית' זו, ולכך מוקדש הדיון להלן. הזיקה שיוצר סלע בין האסטרוולוגיה לבין דטרמיניזם אינה אלא שקיעי ההתנגדות העזה של התיאולוגיה הנוצרית והמדע שחברו יחדיו על מנת לקעקע את האסטרוולוגיה. כלומר, הגדרת ראב"ע כדטרמיניסט (על בסיס אסטרוולוגי), נראית בעיני מופרכת מעיקרה, ומפתיע לראות כי סלע מצטטה כדעתו, ובכך עושה הוא שרות-דב לאסטרוולוגיה (שממילא אין לה הרבה ממליצים). המפתיע כאן הוא בכך ששני עמודים מאוחר יותר (כמו גם בעמ' 147), כאשר דן סלע בכללים נוספים על פיהם פועלת האסטרוולוגיה בעולם, מצטט הוא את ראב"ע הקובע: 'אין ספק כי הצדיק יותר שמור מהמשכיל בדיני המזלות', כלומר, גם אסטרוולוג אדוק בעמדתו כראב"ע היה רחוק מדטרמיניזם, והוא הודה כי יראת שמים וקיום מצוות הן כוחות-טבע העשויים לגבור על כוחות הכוכבים. לכאורה, מדובר כאן בסך הכל בניסוח בלתי מוצלח, ולא בעמדה מוצהרת של ראב"ע או של סלע, אלא שגם לאחר מכן (עמ' 102, 161, 164), ממשיך סלע לייחס לאסטרוולוגיה אופי דטרמיניסטי, ועל כן חובה לעמוד על עניין זה. ובכן, ההכרה בחוקי הטבע אינה דטרמיניסטית כלל, כגון שכל חי עתיד למות, או שאם נדחוף אבן למטה היא תיפול בכוח הכבידה. יתר על כן, אף כי הפיסיקה האריסטוטלית אינה מסוגלת להסביר את כוח המשיכה של המגנט, הרי שהתופעה עצמה היתה מוכרת יפה, ואם הצופה מנוסה בהשפעת גוף אחד על הגוף האחר, אינו מוצא סיבה מדוע לא תוכר השפעתם של גופים שמיימיים על בני-אדם ללא קשר פיסי²² כפי שניכר, למשל, מהשמם המחממת את האדם. עיקר הבעייה כאן היא בשוני בין תפישתו המדעית של ראב"ע, אריסטוטלית מיסודה (עם יסודות פיתגוראיים שבסך הכל ניתן לכנותה: אקלקטית),²³ לבין המדע המודרני, וממילא

22 כך היא לערך טענת מאשאללה המובאת אצל ראב"ע, ראה: מ' בקאל (מהדיר), משפטי הכוכבים, ירושלים תשל"א, ספר למשאלה בקדרות, עמ' ב. מאשאללה היה אסטרוולוג יהודי ממוצא פרסי מבצרה אשר חי לערך בשנים 762-815. ראה עוד: B. Goldstein, 'The Book on Eclipse of Masha'allah', *Physis*, 6 (1964), pp. 205-213.

23 בהקשר זה ראוי לציין כי אף שיטתו של פתולמי היתה אקלקטית, ראה: A. A. Long, 'Ptolemy On the Criterion: An Epistemology for the Practicing Scientist', *The Question of "Eclecticism": Studies in Later Greek Philosophy*, ed. John M. Dillon

ברור כי המכיר בחוקי הטבע, והשפעות הכוכבים בכלל זה, אינו דטרמיניסט. סלע גם סבור כי ראב"ע מציג גישה דטרמיניסטית של מהלך ההיסטוריה הפרטית של האדם, ואף כאן איני משוכנע שראב"ע דטרמיניסט יותר מהתנא הסבור 'הכל צפוי והרשות נתונה' (אבות ג, טו), או מי שמודע לכך כי כוס שחיעזב בהיותה גבוה מעל הרצפה – תתנפץ (אלא אם תונח כרית מתחת לכוס).²⁴ מדובר בידע מדעי שהיודע אותו מסוגל גם לדעת כיצד 'לעקפו' מבלי לשנות את חוקי הטבע. החשיבה הדטרמיניסטית טוענת כי יהיה מה שיהיה – הגורל ימצא את האדם היכן שיהיה וללא תלות במעשיו – והסבור כי אסטרוולוגיה היא דטרמיניזם חשוד בעיני כי לא התעמק דיו בסוגיית המדע בימי הביניים בכלל,²⁵ ובאסטרוולוגיה בפרט. אדרבא, לדעתו של ראב"ע ניתן להימלט מגזירת הכוכבים על ידי בטחון בה' (וראה ביאור ראב"ע על תהלים פד, יג), ועל כן יש לדחות את האשמת ראב"ע בדטרמיניזם מכל וכל. מאליו מובן כי ראב"ע כלל אינו מדבר על 'כח מגי לחולל אותות ומופתים' (עמ' 173), שהרי מדובר בחכמה עליונה שאינה מגיית אלא מדעית. לדוגמה, אם סלע היה פוגש את ראב"ע והיה אומר לו כי הוא הגיע מאינגלטירה לארץ-ישראל במשך פחות משש שעות, הרי שראב"ע היה סובר כי ה'מופת' של סלע בוצע לא באמצעות כישוף (אם בכלל יש דבר כזה לשיטתו), אלא באמצעות ידיעת אחד מסודות הטבע (שסלע היה מסביר לו כחוק העילוי, כמו גם חוקי פיזיקה מודרניים שלא היו ידועים לראב"ע). כזה, אפוא, היה משה (או בצלאל – עמ' 183),²⁶ איש היודע את כוחות האל בעולמו,²⁷ איש מדע בעלמו של ראב"ע; איש מדע אינו דטרמיניסט.

24 ראוי לציין כי אף שיטתו של פתולמי היתה אקלקטית, ראה לעיל, הע' 21. and A. A. Long, Berkeley – Los Angeles – London, 1988, pp. 176-207. בהקשר זה

הוא המשל, והנמשל: 'והנה, אם נשמור – לא נקבל' (עמ' 189 מתוך הביאור הארוך לשמות כג, כה). כלומר, אם נשמור את מצוות ה' לא נקבל את מערכת הכוכבים כמשפיעה על חיינו.

25 דומה כי עיקר הבעייה היא שימוש בלתי נאות במונח דטרמיניזם, כפי שעולה מדברי סלע בעמ' 169: 'בבחינת חוקי טבע דטרמיניסטיים'.

26 אף ר' אברהם בר חייא תיאר לערך כך את בצלאל. ראה: Jose M. Millas Vallicrosa (ed.), *La obra enciclopedia Yesode ha-tebuna u-migdal ha-emuna de R. Abraham bar Hiyya ha-Bargeloni*, Madrid-Barcelona, 1952, עמ' 1: (היה) בצלאל חכם בכל החכמות הנמצאות בעולם; עמ' נא: 'ומצינו יסודי החכמה סדורים בבצלאל חלון סדורן בפסוק הראשון אשר פתחנו בו את הספר הזה, וכו'.

27 סלע מציג את עמדת ראב"ע (עמ' 182), שמשה היה 'מסוגל לחולל נסים ולחרוג מגבולות הטבע'. ברם, כלל איני בטוח בהסבר זה, לפי שאין הוא מדעי מנקודת ראותו של ראב"ע (אף אם סלע יכול להביא לעזרתו את הפירוש הארוך על שמות טו, לה ביחס למן: 'זה הנס היה גדול מכל הנסים שנעשו על יד משה, כי נסים רבים היו במן, ועמדו ארבעים שנה, ולא כל הנסים האחרים'. ברם, נראה כי זו ראייה לסתור, שכן מתברר כי כל יתר הנסים לא היו נסים, ורק את המן לא הצליח ראב"ע לבאר. ראייה לכך ניתן לראות בביאור הארוך על שמות ח, טו שם מוסברת מכת הכינים באמצעות 'מערכת הכוכבים'). נראה כי יכולתו של משה עלתה על יכולתם של התרטומים בשל שליטתו הטובה יותר בחוקי הטבע, שליטה שנבעה בשל התגלות האל אליו. בעוד שחוקי הטבע מתבררים כמדע המודרני באמצעות ניסוי, הרי שבמסגרת המדע האריסטוטלי הימי-בינימי מתגלים החוקים ('נחשפים סודות היקום', מנקודת ראותו של ראב"ע), באמצעות קונטמפלציה, היא הגילוי האלוהי שמתגלה למדען, כלומר, למשה.

כיוצא בכך חושף סלע את דעתו השלילית על האסטרוולוגיה בעמ' 151 בכתבו 'ענף זה של האסטרוולוגיה עוסק בכיור 'שאלות' שמעמידים לפני האסטרוולוג בעניינים מעשיים של יום-יום', ושימת השאלות בתוך גרשיים אומרת דרשני, כלומר, הגרשיים באות ללמד כי אין למלה זו ערך שווה לערכה המילוני הרגיל, ואין אלו שאלות אמיתיות. ראשית יצוין כי כוונתו של סלע לשים גרשיים על 'שאלות' משובשת במקצת, שהרי כוונתו היא ל'תשובות' שמשיב האסטרוולוג. כלומר, השאלות, ולית מאן דפליג על כך, הן שאלות אמיתיות, אלא שהתשובות לדעתו של סלע אינן תשובות של ממש, אלא רק 'תשובות'. נראה כי סלע לא למד לקח מגישתו של ברושה-לקר, צרפתי שחקר את האסטרוולוגיה בשלהי המאה שעברה, והביע את סלידתו מתחום מחקר, מן הסתם, לכל יידבק בשמו משהו מהתפלות של המקצוע אותו חקר. כלומר, סלע שבכל ספרו מתגלה כבעל דעה שקולה וזהירה ביחס לאסטרוולוגיה – אף לא מלה רעה אחת עליה – מציג בהסוואה את עמדתו האמיתית: אסטרוולוגיה היא שוות-ערך לטרמיניזם, ותשובותיה למצוקות האדם אינן אלא 'תשובות'. דומה כי נקיטת עמדה בסוגייה זו טורפת את קלפיו של החוקר, ואף שלא ניתן לצפות ממנו כי יזדהה עם ראב"ע, כלומר שייכנס לנעליו של האסטרוולוג, הרי שמאידך גיסא שומה היה עליו להיזהר שלא יתהפך עליו מזלו כפי שקרה לבלעם, ובמקום להציג את האסטרוולוגיה ככל הישגיה עשוי הוא להציג את האסטרוולוגיה ככל מערומיה (לפי דעתו).

סלע אף קובע (עמ' 192) שהכמי המזלות עוסקים בכל ענפי האסטרוולוגיה, 'הן באסטרוולוגיה הגדולה המתיימרת לחזות מראש את ההיסטוריה, וכו'.²⁸ ברם, האסטרוולוגיה אינה 'מתיימרת', מנקודת ראותו של ראב"ע, אלא זוהי תכונתה. כשם שאין האסטרונום מתיימר לדעת מתי יהיה מולד הלבנה, אלא זהו מקצועו באמצעות חיזוי מדעי מדויק, כך אין הוא האסטרוולוג מתיימר לדעת מה יהיה בעתיד, שכן אף זהו מקצועו, גם אם אין זה נעים לאוזן המודרנית. ממש כשם שהמדע המודרני מגלה בכל יום פרטים נוספים מצופן ה-DNA, והוא משנה את העתיד באמצעות הנדסה גנטית (ואין הוא 'מתיימר', אלא מבצע), כך ראב"ע בעולמו חושף את העתיד באמצעות האסטרוולוגיה. מדובר במדע, גם אם כיום הוא מוצג כ'מדע'. סלע אמור היה להציג את ראב"ע באופן דיפלומטי, בהתאם לתקופתו ומקומו, ובמקום זאת הוא בוחר את ראב"ע על פי תפישת עולמו המודרנית כמדען, תפישה בה מתגלה ראב"ע כבעל גישות שאינן תואמות את המדע המודרני, קרי: סלע (ובקיצור: האסטרוולוג הוא דטרמיניסט, בעל 'תשובות', ומתיימר לדעת את העתיד).²⁹

הדוגמה המובהקת לחיבור מיסטי-מדעי הוא חי בן מקיץ. ראה: אברהם אבן עזרא, חי בן מקיץ, מהד' י' לויץ, תל-אביב תשמ"ג.

28 חלוקה זו של האסטרוולוגיה לשנים: גדולה וקטנה, היא משל סלע, ויש לדחותה על הסף.
29 על פי קו מחשבה זה היה רמב"ם פרימיטיבי לא פחות: אף הוא סבר שהארץ מצויה במרכז היקום, ויותר חמור, הוא התיימר לרפא אנשים מבלי שידע כי יש חיידקים! כלומר, מנקודת הראות המודרנית האובייקטיבית היו ראב"ע ורמב"ם שני שארלטנים, וגישה זו חוטאת לאמת ההיסטורית, גם אם נטיית הלב המודרנית מצויה אצל הרופא ולא אצל האסטרוולוג.

ד. המשל החשוב של ראב"ע

בעמ' 99-100 דן סלע בפירושו הארוך של ראב"ע על שמות לג, כא:

ואתן לך משל חשוב, שהיתה מערכת הכוכבים שיגדל נהר על עיר אחת וישטוף אנשים או ימותו. ובא נביא והזהירם, שישובו אל השם בטרם בא יום רעתם, ושבו אליו בכל לבם. ובעבור שדבקו בו נתן בלבם שיצאו אנשי העיר לחוץ להתפלל אל השם, והנה עשו כן. וביום ההוא גדל הנהר פתאום כמנהגו, כאשר ראינו בעינינו פעמים רבות ושטף כל העיר. והנה לא סרה גזירת השם והוא הצילם, וחשוב כי המשרתים ירצו כסוסים עוברים במסלה,³⁰ ולא ירצו להרע או להיטיב, רק ככה דרכם.

דומה כי הצדק עם סלע (לעומת קודמיו), הרואה במשל יצירה מקורית משל ראב"ע, ואין כאן השפעה של אחייהטוהר המוסלאמים. האמת היא כי איני יודע מדוע חוקר מודרני יתלה את דברי ראב"ע, שמקוריותו ניכרת בכל מה שכתב, בחכמים שקדמוהו, מה עוד שספק רב אם אחייהטוהר שפעלו במזרח, ובאיזורים מדבריים מעיקרם, ראו נהר עולה על גדותיו כשם שראה ראב"ע בעיניו באירופה. לעומת זאת, דבריו האחרים של סלע במשל זה מסתברים פחות: 'העלילה שהמשל החשוב הושחת עליו מקורה, ככל הנראה, בסיפור המקראי על נח והמבול, שהיה לנקודת ציון היסטורית מרכזית וראשונית באסטרוולוגיה העולמית הערבית'. חלקו השני של המשפט הוא נכון בהחלט, ומייד יתברר, אך החלק הראשון של דברי סלע שגוי. כזכור, נח לא בא אל בני דורו וניסה להשיבם בתשובה (אלא במדרשי חז"ל), ולו גם ניסה, הרי שלא הצליח. לעומת זאת, יונה הנביא בא אל נינה והשיב את העם בתשובה, גם אם ללא סיוע אסטרוולוגי. כלומר, המקרה עליו מדובר במשל אינו קשור כלל בנת, ולכל היותר ניתן לנחש – ואין זה אלא ניחוש – כי אירע לראב"ע מקרה מעין זה באירופה, היינו שעל פי התחזית האסטרוולוגית שלו (ומזג האוויר), הוא הודיע לבני העיר כי על פי מצב הכוכבים חווה הוא שהנהר ישטוף את העיר, וכך אכן אירע. ברם, כדי לא להיות בין המנחשים יש לומר כי בין אם אירע כן ובין אם לאו, אין קשר בין משל חשוב זה ובין נח. הנכון הוא שהמבול של נח היה לנקודת ציון באסטרוולוגיה הערבית (יורשתה של האסטרוולוגיה הסורית הנוצרית).³¹ הרעיון העומד מאחורי 'ההיתפסות' לנח הוא שלימוד מצב הכוכבים אצל נח עשוי להדגים מתי תתחולל שואה נוספת מסוג זה. כלומר, הואיל והיה מבול בימי נח, הרי לא קרה כן אלא בשל מצב הכוכבים באותה שעה (רעיון המופיע גם אצל חז"ל, אך ללא 'אווירה' אסטרוולוגית). נמצא

30 בעולם הביזאנטי היו מירוצי הסוסים הדמייה של כוכבי הלכת הרצים במסילה, ונקודה זו במשל היא חלק מתפישת העולם האסטרוולוגי שעברה אל המוסלמים, ומהם לראב"ע. ראה: J. Lindsay, *Origins of Astrology*, London: Fredrick Muller, 1971 (rep. 1972) p. 241; Ramsay MacMullen, *Enemies of the Roman Order*, Cambridge, Massachusetts 1966, p. 328 n. 10. שני חלקים מהאצטרולב מכונים בשם 'סוס ורוכבו' (ראה על כך אצל גאנדו להלן), ונראה כי מהמובא כאן מתבררת המטפורה (וראה: סלע, עמ' 231).

31 בנוסף לרקע הנוצרי של האסטרוולוגים הסורים, רקע המלמד על מחויבות כלשהי לתנ"ך, הרי שבין האסטרוולוגים היו יהודים, ובהם, בין היתר, מאשאללה (לערך: 820-770), שהיה יהודי עד שהמיר דתו, ומן הסתם מעט מיהדותו נטל גם לעולמו החדש, וכך נמצא נח באסטרוולוגיה הערבית (שלא היתה בהכרח מוסלאמית).

שאם נגלה את מצב הכוכבים שהיה בשעת המבול כחישוב 'לאחור' נוכל לחשב מתי צפויה שואה בעתיד: כעת שיימצאו הכוכבים במצב זהה. כלומר, האסטרוולוגים שחישובו את מועד המבול לא עשו זאת אלא כדרך שמחשבים ליקוי חמה בעבר על מנת לגזור ממנו את מועד ליקוי החמה בעתיד.³²

ה. ראב"ע כאסטרוולוג רפואי

אין כל ספק כי ראב"ע היה מגדולי האסטרוולוגים בתקופתו, אם לא הגדול שבהם, אך מעשיו כאסטרוולוג רפואי שרויים בערפל. תחילה יציין כי המיזוג בין האסטרוולוגיה לרפואה החל כבר אצל פתולמי, אף כי מתוך כתביו אין לדעת במדויק את היקף מעשיו בתחום זה. על כל פנים, העולם העתיק ראה הרבה רופאים אסטרוולוגים (שנקראו: רופאים-מתמטיים),³³ ושאלה היא באיזו מידה קשור ראב"ע לתחום זה של האסטרוולוגיה. בעמ' 186 כותב סלע כך: 'ככל הנראה, עסק הראב"ע ברפואה אבל באופן מוגבל: בעבודתו הספרותית אפשר לאתר עדויות בגוף ראשון על קביעת הבחנות גניקולוגיות-אסטרוולוגיות, ואחד מחיבוריו האסטרוולוגיים – ספר המאורות – עוסק גם באסטרוולוגיה רפואית'. דבריו אלו של סלע, אכן, נאמרו בוהירות הראויה, ולמרות כן, ככל הנראה, אין הצדק עימו.³⁴ ראשית ייאמר כי רפואה אסטרוולוגית לא היתה מעולם מקצוע מוגבל, ובוודאי במאה ה-12, היתה זו רפואה לכל דבר. מכל מקום, יש לקבוע כי ראב"ע לא עסק ברפואה אסטרוולוגית, ואלו הנימוקים לכך.

עדותו העיקרית של סלע נובעת מכך שראב"ע מעיד על נסיונו האישי בביאורו הארוך על שמות ב,ב:

היודע עת ההריון יכול לדעת עת הלידה, והיודע עת הלידה יכול לדעת עת ההריון, כי דבר מנוסה הוא לקדמונים. וחמשה פעמים נסיתיו גם אני, כי מקום מזל הלבנה ומעלתה ברגע ההריון, היא מעלת מזל הצומח ברגע הלידה.

כלומר, לשעת הביאה יש חשיבות מכרעת לקביעת מזלו של התינוק, וראב"ע מעיד מנסיונו האישי כי כיוון את מועד הולדת ילדיו לפי הכוכבים. ברם, דווקא ראייה זו לסלע היא ראייה לסתור, שכן מדובר כאן בנסיון אישי, ולא בהנחיית רופא למטופלים אחרים, הוא התחום בו ניכר השוני בין הרופא, המורה לאחרים כיצד לנהוג, לבין ההדיוט, המורה לעצמו כיצד

32 על פי חישוביו של אבר-מעשר יחול המבול כל 180,000 שנה. ראה: Albiruni, *The Chronology of Ancient Nations* (trans. and ed. by C. Edward Sachau), London 1879 (rep. Frankfurt 1969), pp. 28-29.

33 Tamsyn S. Barton, *Power and Knowledge: Astrology, Physiognomics, and Medicine under the Roman Empire*, Ann Arbor 1994, pp. 179-180; Tamsyn S. Barton, *Ancient Astrology*, London and New York: Routledge, 1994, pp. 185-191.

34 כמה מהחוקרים בעבר סברו כי ראב"ע היה רופא, אלא שהם גם סברו כי ראב"ע חיבר את ספר הנסיונות, דעה אותה יש לשלול מכל וכל. ראה: S. R. Kagan, *Jewish Medicine*, Boston 1952, p. 83. בהודמנות זו יציין כי גם ספר הגורלות המיוחס לראב"ע לא נכתב על ידו (וזאת בשל העברית שבו, כמו גם ההשקפות ביחס לאסטרוולוגיה ועניינים אחרים).

לנהוג. מובן שכאסטרוולוג נתן ראב"ע ייעוץ בכל תחומי החיים (הן ה'תשובות' שיש המזלזלים בהן), אך מכאן ועד אסטרוולוג-רופא רחוקה הדרך.³⁵ סלע סבור ביחס לספרי ראב"ע כי: 'ואחד מחיבוריו האסטרוולוגיים – ספר המאורות – עוסק גם באסטרוולוגיה רפואית',³⁶ אלא שראב"ע עוסק באסטרוולוגיה רפואית גם בספר המבחרים,³⁷ וגם בשאלות (להלן), ולמרות זאת קשה לומר על ראב"ע שהוא היה רופא-אסטרוולוג. בספר המבחרים דן ראב"ע כאסטרוולוג בהשפעתם של השמש והירח על החולה והמתלות, אלא שאם נאמר כי הכותב חיבור זה היה רופא, כי אז נצטרך אף לומר כי ראב"ע היה חקלאי, שכן הוא כותב על השפעת הלבנה: 'גם ללבנה מעשים רבים נראים מהם בימים ובנחלים ובצמחים שלהם רב כמו הקשואים והקרות ומוח, כל עצמות החיים'. לאמור, לפי אותו שיקול שהכותב 'דיתרפאו כל החולים' הוא רופא, הרי שהעוסק בקשואים הוא עובד אדמה, ולא היא למעשה, ראב"ע דן בכוחה של הלבנה להשפיע על הגידולים, והוא רומז (למי שנרמז), לרש"י בכיבורו על דברים לג, יד: 'וממגד) גרש ירחים – יש פירות שהלבנה מבשלתן ואלו הן קשואין ודלועין'.³⁸ ברור, אפוא, כי נקודת הכובד של דברי ראב"ע אינה רפואה הלכה למעשה, אלא רפואה להלכה (בדומה לרש"י הדן בכוחה של הלבנה להבשיל את הפירות), היינו רפואה אסטרוולוגית שיש בה קמצוץ מהרפואה ההיפוקראטית.³⁹ כיוצא בכך, בספר השאלות (בשתי המהדורות), נשאל האסטרוולוג הן ביחס לשאלה 'מה תלד ההרה', או 'על חולה אם יתרפא', ואין כאן שאלות לרופא כי אם שאלות לאסטרוולוג, שהרי רופא מומחה (בימי הביניים), לא יכול היה לענות על שתי שאלות אלו ללא עזרת אסטרוולוג. האסטרוולוג שימש כיועץ לכל דבר ועניין, ואי אפשר להופכו בשל תשובותיו לבעל מקצוע בתחום זה, שאם לא כן יצטרך הטוען לומר שראב"ע היה לא רק רופא וחקלאי, כי אם גם שרכן, אסטרטג צבאי, מומחה לימאות, לבגדים, לעבדים, לצאן, וכן הלאה. ועוד טענה יש לומר כנגד ראיית ראב"ע כאסטרוולוג-רופא: לו עסק ברפואה הרי שקשה להאמין שכל אלו שקיימו עימו קשרי-גומלין לא היו מציינים עובדה זו. ברם, הואיל ואין מביאים ראייה מן

35 ראב"ע מגלה ידע רפואי בכיבורו על ויקרא יב,ב: 'ועל כן דעת חכמי יון שהורע לאשה, וזרע הזכר מקפיא, וכל הבן מדם האשה'. אמנם, בספרות ההיפוקראטית לא נמצאה גישה זו (ואולי לא עלה בידו למוצאה), אלא שגם הפילוסופים הפרה-סוקראטיים עסקו בסוגייה זו, ואפשר שאליהם רומז ראב"ע, ועל כן נוקט במונח 'חכמי יון' ולא הרופאים. מכל מקום, בין ידע רפואי ובין עיסוק ברפואה יש הפרש לא קטן.

36 מ' בקאל (מהדיר), משפטי הכוכבים, ספר המאורות, עמ' ז-יט.

37 ספר המבחרים, מהד' בקאל, עמ' ג-ד: 'ואם רפואות – הבט אל מאדים... ולשתות רפואה, ראה מה רפואה רוצה לשתות, אם רפואה לשלש או להקיא... ואם ברצונך לתת משקה להקיא... ואם תרצה להקיז, וכו'.

38 בספר הטעמים, מהד' י"ל פליישר, עמ' 70: 'והלבנה [אחראית על]... והקשואים והאבטיחים בעבור ליחותם'.

39 נרמה שהשאלה העיקרית שצריך לשאול כאן היא: אלו מבין הספרים שקרא ראב"ע השפיע עליו ביותר בכותבו את ספר המאורות, ואולם, דווקא בחיבור זה אין ראב"ע מזכיר את מקורותיו.

השתיקה, יש לומר כי לו היה ראב"ע רופא-אסטרוולוג היה מעמדו הכלכלי שפיר כמו כל יתר הרופאים בכל הדורות, וימי הביניים בכלל, והוא לא היה מתלונן על מר גורלו.⁴⁰ נדמה כי קיימת סיבה נוספת שלא להחשיב את ראב"ע בין הרופאים, אך תחילה יש להבהיר את מעמדו של מקצוע הרפואה בתרבות הערבית וזיקתו לאסטרוולוגיה. אין ספק כי בעידן המודרני מעמדו החברתי של הרופא הוא מהגבוהים בחברה, בעוד האסטרוולוג הוא דמות שוליים. ואולם, לא כך היה המצב בעולם החברתי-דתי-מדעי תחת האיסלאם. בראשית תקופת האיסלאם נחשב האסטרוולוג כאדם בעל מעמד חברתי בכיר, בעוד הרופא נחשב לפחות הימנו, וכבעל מלאכה (כמו גם באירופה הנוצרית). הרופא קיבל הנחיות מהאסטרוולוג מתי לבצע פעילות רפואית מסוימת, ואין סיבה להכניס אינטלקטואל כמו ראב"ע למיטה חולה. במפורש כותב על כך האסטרוולוג הערבי אבר-מעשר, יליד באלך שחי בבגדד בשנים 787-886,⁴¹ בחיבור ערכי שתורגם לעברית (קרוב לוודאי, על ידי ראב"ע):

הכת השמינית מאותם אשר משתבחים מחכמת הרפואה לקנות יד ושם בעדה. אמנם לא כן החכמים הנכבדים בחכמת הרפואות, כי אם בעבור אשר למדו ספרי הקדמונים בחכמת הרפואות וידעו שורש מלאכתם ושנוי היסודות מן הטבעים, וג"כ הפסדם וכדומה להם שהם צריכים באמנותם מן העניינים הפשוטים ומן המורכבים. אלו הכירו מעלת חכמת משפטי הכוכבים, וידעו שחכמת הכוכבים היא ראשית לחכמת הרפואות, ומרגילים מאומנות משפטי החושים באומנות הרפואות הרגל נמהר להכיר המכאובים ויתרונם וחסרונם, ובזמן הרפואה ירבה מציאותם האמתי מהם באומנותם, ויבראו החולים על ידם, ויגדל תועלת האנשים מהם.⁴²

ראב"ע מצטט את אבר-מעשר בספריו לא פעם ולא פעמיים,⁴³ וברור שהוא השפיע עליו. כיוצא בו היה דורותיאוס הצידוני (חי, ככל הנראה, במאה הראשונה או בראשית המאה

40 למעשה, יש לי נימוק נוסף מדוע אין לראות בראב"ע רופא אסטרוולוג, אלא שסיבתי נעוצה במחקר מקיף על אסטרוולוגיה רפואית בכלל, ובספר יצירה בפרט, ואי אפשר להיכנס לפרטיו של דיון זה.

41 R. Lemay, 'The True Place of Astrology in Medieval Science and philosophy: Towards a Definition', *Astrology, Science and Society: Historical Essays*, ed. Patrick Curry, Suffolk, Great Britain, 1987, pp. 57-73. אברהם אבן עזרא כמתווך.

42 כתב-יד פריס (עברי) 1034 על פי: F. Klein-Franke, *Iatromathematics in Islam: A Study on Yuhanna Ibn as-Salt's Book on Astrological Medicine*, Hildesheim – Zuerich – New York 1984, p. 149 (תוקנה שגיאת דפוס או שגיאת קריאה אחת). המחבר ממשיך שם לשבח את הרופאים הפועלים על פי האסטרוולוגיה, וראה עוד במבוא, עמ' 3.

43 בהמשך שם, עמ' 150: 'וגם אבוקראט וגלינוס רופאים, וגם כל קדמונים החכמים אמרו בספריהם כי חכמת הכוכבים היא סבת חכמת הרפואות'. הכוונה היא לספרים שנתחברו בתקופה הביזנטית ויוחסו להיפוקראטס ולגלינוס באופן פסיאודאפיגוראפי. ראה: J. Scarborough, 'Hermetic and Related Texts in Classical Antiquity', *Hermeticism and the Renaissance*, ed. Ingrid Merkel and Allen G. Debuss, Washington, London and Toronto 1988, pp. 19-44; L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental*

השניה לספירה), שאף ממנו נטל ראב"ע, אסטרוולוג בעל עמדה דומה ביחס לכפיפות הרופא לאסטרוולוג.⁴⁴ כלומר, עמדתו של ראב"ע היתה, ככל הנראה, דומה לשני אסטרוולוגים אלו שלימדוהו לא מעט, השקפה הרואה את יתרונה של האסטרוולוגיה על פני הרפואה. מסתבר, על כן, כי ראב"ע היה אסטרוולוג ומדען 'תיאורטי', מבלי שטיפל באופן מעשי בחולים כמתואר, למשל, בסדר יומו של רמב"ם (כתפיסת המדע המודרנית: מדע 'טהור' ולא מדע שימושי).

ביחס לזיקתו של ראב"ע לרפואה דומה כי ניתן לומר עוד מספר מלים. סלע ציין בפליאה מסוימת (עמ' 193), שראב"ע סבר כי כוח התולדה קשור בכליות. סלע היפנה את המעיין לגישה האסטרוולוגית של ראב"ע לפיה כוכב נוגה הוא האחראי הן על הכליות מצד אחד, והן על ההולדה מצד שני.⁴⁵ ברם, יש כאן שני עניינים שונים, ובחינתם עשויה ללמד משהו על ידיעותיו של ראב"ע במקצוע הרפואה. ובכן, ראשית, לדעתו של פתולמי הכוכב האחראי על הכליות הוא כוכב מאדים, בעוד שעל הזרע אחראי כוכב צדק,⁴⁶ ובכך מתברר שבנקודה עקרונית זו אין ראב"ע נוהה אחר פתולמי. לעומת זאת, בעל ברייתא דמזלות סבור כי התאווה והפריון הם תחת חסותו של נוגה (מבלי להתייחס לאיברים).⁴⁷ כלומר, מדובר כאן באיחוי של שתי שיטות שונות, ואין מדובר בחידושו של ראב"ע דווקא. ברם, בחיפוש אחר מוצאו של הזרע, מתברר כי לדעת הרופא ההיפוקראטי שחיבר את 'על ההולדה' (בעקבות דיוגנס מאפולוניה), קיים זוג של כלי הדם המגיעים לאשכים מן הכליות⁴⁸ (שכן, לדעתו, הזרע הוא הקצף של הדם).⁴⁹ כלי-דם אלו, בטרם יוכחו עורקים

Science, I., pp. 594-615; G. J. Toomer, 'Galen on the Astronomers and Astrologers', *Archive for the History of Exact Sciences*, 32 (1985), pp. 193-206 רבינו בחיי, ביאור על התורה, מהדו' ח"ד שעוועל, במדבר דברים, ירושלים תשנ"א, עמ' שסא. Klein-Franke, *Iatromathematics in Islam*, p. 109; Frederick H. Cramer, *Astrology in Roman law and Politics*, Philadelphia 1954, pp. 185-186 עמ' 14.

45 בעניינים רפואיים מעין אלו חובה לרייק. במשפטי המזלות, מהד' בקאל, עמ' קצו-קעח, מתברר כי כוכב נוגה אחראי על הכליה הימנית, בעוד שכוכב חמה אחראי על הכליה השמאלית. השקפה דומה, גם אם שונה, מצויה ב'תוספת' לספר יצירה (פיסקה 62): 'אריה, אב – כוליה ימנית; בתולה, אלול – כוליה שמאלית' (בנוסח הארוך בלבד, ויש סיבות לחשוב שאינו מהנוסח המקורי).

46 Ptolemy, *Tetrabiblos* (edited and translated by F. E. Robbins), Cambridge, Massachusetts 1940 (rep. 1980), III, 12 (pp. 319-321).

47 ש"א ורטהיימר, בתי מדרשות, ירושלים תש"ם, ב, עמ' ז-לו (עמ' לה).

48 אסף הרופא בספר רפואות כותב כך (כתב-יד מינכן 231 יד, 25): 'ודע [כין] יש בגיד הערווה לזכר ארבעה גידים, הם תעלות. אחת מהנה הולכת ומושכת עד הלב והיא מעוררת את התאווה, וכי'. ראה: A. Melzer, 'Asaph the Physician: The man and His Book', Ph.D. The University of Wisconsin, 1972, pp. 111-112.

49 רבנו משה בן נחמני בפירושו על ויקרא יח, כב-כג כותב: 'כידוע שהזרע יבוא מן התנועה, או מן הגוף כולו, כמו שיתחווה הקצף בפיות הסוטים במרוצתם, וכי'.

מורידים,⁵⁰ כונו על שם תפקודם: spermatitides (spermatic veins)⁵¹ הואיל ולא כאן המקום לדון בעמדת הרפואה ההיפוקראטית ביחס להולדה, לא יצוין אלא שהיו בנושא זה – מקור הזרע – מספר דעות, וקשה לראות בעמדה שמציג ראב"ע (אשר לא תמיד הוא מזדהה איתה), כדרך המלך בסוגייה זו.⁵² מכל מקום, העולה מהדיון בעמדותיו של ראב"ע לעומת מקורותיו שמדובר באדם שהכיר מסורת רפואית היפוקראטית כלולה באסטרולוגיה.⁵³ מן הסתם, כאשר פירש ראב"ע את 'אשה כי תזרע' והזכיר בפירושו על ויקרא יב, ב: 'חכמי יון', התכוון הוא לאותה מסורת היפוקראטית המוזכרת עתה, חכמי יון בשילוב עם אסטרולוגיה. כיוצא בכך כותב ראב"ע בפירושו על בראשית ג, ו: 'זכבר הביא אחד מרופאי יון ראיות גמורות, שלא יתכן שלא יהיה לחיי האדם קצב', היינו שאדם נולד עם קצ קצוב לחייו, והשקפה זו היא אסטרולוגית לעילא, גם אם לא עמדו על כך.⁵⁴ לסיכום פרשה זו, נראה כי לראב"ע היו ידיעות ברפואה אסטרולוגית, אך ידיעות מועטות – הן בהשוואה לכתביו שלו, והן בהשוואה לרפואה האסטרולוגית שפרחה בימיו – ועל כן עלינו לקבוע, אולי קצת בצער, כי ראב"ע לא היה רופא אסטרולוג, אף אם סביר שהוא ייעץ בנושאים רפואיים כדרך שאסטרולוגים מייעצים בנושאים מגוונים.⁵⁵

ו. נאופלטוניזם

עם סיום הפיסקה בעמ' 149 כותב סלע כך: 'ומביטויים אלו אפשר לראות איך משלב הראב"ע רעיונות נאו-אפלטוניים עם דפוסיים אסטרולוגיים קלסיים'. תחילה לא היה ברור

Elinor Lieber, 'Asaf's Book of Medicines: A Hebrew Encyclopedia of Greek and Jewish Medicine, Possibly compiled in Byzantium on an Indian Model', *Symposium on Byzantine Medicine*, Washington D.C. 1985, pp. 233-249 (esp. 238-241) 50
 I. M. Lonie, The Hippocratic Treatises "On Generation" "On the Nature of the Child" "Diseases IV", Berlin - New York 1981, p. 107 51
Hippocratic Writings, ed. G.E.R. Lloyd, Harmondsworth 1978, pp. 317-346 52
 הוסף על כך את הכתוב בספר המאורות (מהד' בקאל, בתוך: א' אבן עזרא, משפטי הכוכבים, עמ' ח): 'וחכמי הרפואה הגדולים בקשו לדעת סבת היום גבול התחלואים ביום השביעי וכיום ארבעה עשר ויום אחד ועשרים, וכו', ואף כי נדמה שניכרת בכך הרפואה האסטרולוגית, הרי זו רפואה ההיפוקראטית, וליתר דיוק: ניכרת כאן השפעת הפיתגוראיות על הספרות ההיפוקראטית. ראה: Elizabeth M. Crack (ed. and trans.), *Hippocrates, Places in Man*, Oxford 1998, pp. 26, 154; G. E. R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science*, Cambridge 1991, p. 215; C. J. de Vogel, *Pythagoreanism*, Assen 1966, pp. 232-244 53
 ואולם, לדעתו של דיקלס מקאריסטוס (תלמידו של אריסטו, במאה הרביעית לפני הספירה), רופא שנחשב על ידי גלינוס לשני לאחר היפוקראטס, הימים הקריטיים במחלה הם ה' 7, 14, 21 ו' 28 במחלה, ומן הסתם הכיר אבן עזרא דעה זו מתוך ספר רפואה שחיבר גלינוס. מ' שורץ (מהדיר), תשובת הרמב"ם בשאלת הקץ הקצוב לחיים, תל אביב תשל"ט. 54
 לדוגמה, ספר השאלות, כג-כה (מהד' בקאל, עמ' תכט-תל): 'ואם ישאל אם האשה היא הרה אם לאו... ואם ישאל מה תלד ההרה... אם ישאל שואל על חולה אם יתרפא, וכו'. שאלות אלו הן מענייני המובהק של הרופא, אך אין פירושו של דבר שלאסטרולוג אין דעה בנושאים אלו (ובפרט כאשר משלמים לו לשמוע את דעתו). 55

לי היכן הוזכרו רעיונות נאופלטוניים לפני כן, ונראה שכוונתו של סלע היא לרעיון בדבר היפרדות הנשמה מהגוף. אכן, היפרדות הנשמה מהגוף עשויה להיחשב כרעיון פלטוני, אך, ככל הנראה, אין בין הרעיון הפלטוני מחד גיסא, והאמונה היהודית העתיקה מאידך גיסא, ולא כלום. כלומר, יכול יהודי להאמין בהישארות הנפש מבלי דעת את שמו של אפלטון, ומבלי להיות מושפע מאפלטון במישרין או בעקיפין. והנה, בעמ' 152 מזכיר סלע שוב 'שהראב"ע הסתמך על חיבורים המיוחסים לחנוך (שלא הגיעו לידינו), שביטאו מסורות הרמטיות ועמדות נאו-אפלטוניות'. הרי כאן שוב תליית עמדה של ראב"ע בעמדה נאופלטונית, מבלי להבהיר מהי עמדה זו (והסתתרות מאחורי הקביעה כי הספרים לא הגיעו אלינו). דומה כי מוטב היה לו סלע לא היה מזכיר כלל השקפות נאופלטוניות, או לחילופין, אם היה מתייחס אליהן בצורה מפורשת, כדרך שהוא עושה בעמ' 175, או 315, ולא במובלע. אם סבור סלע כי ראב"ע הושפע מפילוסופיה נאופלטונית בגישתו המדעית ולא במובלע. אם סבור סלע כי ראב"ע הושפע מפילוסופיה נאופלטונית בגישתו המדעית (אף כי מעולם לא היה 'מדע אפלטוני' כדרך שהתקיים 'מדע אריסטוטלי'), או בביאוריו למקרא, הרי שהיה עליו לומר זאת בצורה ברורה (כגון בעמ' 179, 200, 247, ושוב, בלי ראייה). אכן, כבר הוכח כי ראב"ע הושפע מדעות נאופלטוניות,⁵⁶ אך לא בהקשר המדעי, ובדיון מחקרי ביחס להשפעות מדעיות שונות על ראב"ע אין טעם בהזכרת השפעה משוערת מבלי להוכיחה.⁵⁷

בהודמנות זו יוער על השפעה נוספת של הנאופלטוניזם על ראב"ע אשר לא הושם אליה לב, והכוונה היא לסודותיו של ראב"ע. אכן, בעולם העתיק היו סודות, כמובן,⁵⁸ ולמעשה, אין חברה או ארגון כלשהו, שאין בו סודות.⁵⁹ ואולם, קיים שוני של ממש בין סודות אלו לבין הסודות אליהם מתייחס ראב"ע. לשוני זה, בין סודות התורה בעולם העתיק ובעולמו של ראב"ע, יש שני פנים: במהות ובכמות. סוד התורה בעולם העתיק התייחס לתורה עצמה: מדובר בתורה סודית, או מוטב: חלקים מהתורה נחשבו לסודיים. לעומת זאת, סודות ראב"ע מתייחסים להרמנויטיקה, לפרשנות התורה, ומבחינה זו תואם ראב"ע לא את הסודות של הכהנים בעולם העתיק, כי אם, דווקא, את סודות הנאופלטונים, ובהם פרוקלוס, ראש האקדמיה באתונה במשך 47 שנה במאה החמישית לספירה.⁶⁰ על פי השקפה זו אין המשנה הפילוסופית סודית, כי אם פרשנותה הנכונה, ואפשר שמוצאה של

H. Greive, *Studien zum Juedischen Neuplatonismus*, Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1973 56
 נראה כי סלע התעלם כאן מביקורתו של כהן על ר' רוזין. ראה: י' כהן, הגותו הפילוסופית של ר' אברהם אבן-עזרא, ירושלים [חסרה שנת דפוס, תשנ"ו], עמ' 286-293. מובן מאליי שסלע יכול היה להביע דיעה שונה ולנמקה, אלא שהוא לא עשה כן. 57
 מ' בר-אילן, 'עולמם הסודי של אנשי קומראן וחכמים', שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, יא (תשנ"ה), עמ' 285-301. 58
 David K. Himrod, 'Secrecy in Modern Science', ed. Kees W. Bolle, *Secrecy in Religions*, Leiden - New York 1987, pp. 103-150 59
 ראה: John E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, Cambridge 1903, pp. 365-367 60

גישה נאופלטונית זו היה באפלטון עצמו.⁶¹ מכל מקום, גישתו של ראב"ע ביחס לסודות, הגם שהיא נראית דומה, לכאורה, לסודות היהודיים, נובעת, ככל הנראה, מהשקפה נאופלטונית. ראייה לכך ניתן למצוא בעוצמה הרבה של הסודות של ראב"ע: למעלה ממאתיים פעם מזכיר ראב"ע 'סודות' בפירושו לתורה (ומוכן שאף בספריו האחרים אין הסודות נעדרים), ובכך מתגלה עמדת-תפנית בגישתה של היהדות לתורה בכלל: לא עוד תורה לכל אדם, כפי שניתן לראות בעמדתם של חז"ל, למשל, כי אם תורה לידועי-החן בלבד.⁶² בכך היה ראב"ע למבשרה של הקבלה, אך קודם שכוחנים את האופק ההיסטורי מראב"ע ואילך, חובה לציין כי במשך למעלה מאלף שנים לפניו לא היה יהודי שעשה שימוש כה נרחב במושג הסוד כדי לפרש את התורה כדרך שעשה ראב"ע. איני יודע אם התרבות האנושית היא הערות שוליים לאפלטון, אך אין ספק שמשנתו של ראב"ע יונקת ממנו, ובעקיפין גם תורת ישראל.

ז. ידע תלמודי

כדיון על תקופת שמואל ותקופת רב אדא נכתב (פעמיים) 'רב שמואל' (עמ' 54-55), בעוד שהנכון הוא 'תקופת שמואל' (כבעמ' 322). צירוף מלים זה מגלה בבירור את הרוחב האינטלקטואלי של כותב מלים אלו, שכן צירוף מלים זה הוא בבחינת 'נמנע המציאות', בלשון ימי-הביניים, היינו בלתי אפשרי, מנקודת ראותו של התלמודיסט. כידוע, לא נסמך שמואל, ולעולם הוא מצוין ללא כינוי 'רב', אף אם לעתים הוא מכונה 'מר שמואל'. הבעייה העיקרית האמיתית היא לנסות ולהסביר החל ממתי ידועות לנו שיטות חישוב אלו, אלא שלא היה זה תפקידו של סלע לברר זאת, ונדמה כי חוקרי תקופת התלמוד צריכים עתה לשנס מתניים ולברר את הידיעות התלמודיות (ומתקופת הגאונים), בתחום זה. היעדר רקע תלמודי מצידו של סלע מתגלה גם בנתחו חילופי גירסה (עמ' 103 הע' 20):

ככמה כתיבי יד... כתוב במקום זה: 'הנה יבא רעה לשונאי ישראל'. אבל אני מעריך שהמילים 'שונאי ישראל' אינן שייכות לטקסט המקורי, שהרי הן נוגדות את רוח הדברים הקודמים, וכו'.

61 R. Lamberton, 'The ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ ΘΕΩΡΙΑ and the Roles of Secrecy in the History of Platonism', *Secrecy and Concealment*, ed. Hans G. Kippenberg and Guy G. Stroumsa, Leiden - New York - Köln 1995, pp. 139-152.

62 להדגמת העניין, תן דעתך כי בספר מוזכר 'סוד' פעמיים בלבד (פיסקאות 24, 61). מובן שחסידי האוטוריקה המאוחרים תיארו את תורתם הסודית כ'קבלה', היינו שהציגו כתורה סודית עתיקה, אך המעיין בספרות חז"ל מקבל רושם כי התורה גלויה לכל, וגם אם השם המפורש בה סודי, הרי שכלל לא מדובר באמונה סודית מהסוג המצוי, למשל, בין הדרוזים (ובתורות כיתתיות שונות). כאשר בא א"א אורבך לתאר את השקפותיהם של חז"ל, הוא לא התייחס ל'סוד' אלא בהקשר ליסוד השם המפורש ('הנ"ל, חז"ל - פרקי אמונות ודעות, הדפסה שלישית, תשל"ו, עמ' 114-111), וגם אם ייאמר כי עניינים שונים נעלמו מעינו החדה של אורבך, הרי שיש בדבריו כדי להראות עד כמה מועט-היה מקומו של הסוד בעולמם הדתי של חז"ל, בניגוד גמור לעמדתו של ראב"ע, למשל.

ברם, נעלם מסלע (כמו גם מהלקטורים שקראו את כתב היד), כי הצירוף הלשוני 'שונאי ישראל' מופיע עשרות פעמים בספרות התלמודית, והוראתו, כמובן, היא לשון נקייה לישראל כאשר לפני כן מזכרת רעה (כלייה, מיתה, וכדומה), שעשויה לבוא על ישראל.⁶³ לשון זו היא בבחינת 'שלא לפתוח פה לשטן', ואין פלא, לפיכך שמשתמש בה ראב"ע. כלומר, סלע מתגלה כאן כמי שהמקורות התלמודיים אינם פרוסים לפניו (כעין תשובה, או עונש, למי שחשד בראב"ע שלא ידע תלמוד).⁶⁴ המעניין כאן הוא גם בכך שעל פי כללי הפילולוגיה (אותם יש למצוא בקרב מי שמתרגם לטינית לעברית), צריך היה סלע לשאול את עצמו אם אין לפניו מקרה קלאסי של 'הנוסח הקשה עדיף', והוא המקרה כאן. מכל מקום, חשוב לציין כי הבנתו זו של סלע אינה פוגמת במהלך הדיון השוטף, ויש להפריד בין טעות נקודתית חסרת-חשיבות במבט הכולל, לבין טענות אחרות המועלות כאן.

ח. פרשנות המקרא ואסטרוולוגיה

דומה כי חוקרי המקרא (קרי: פרשנות המקרא), עשויים להימצא מאוכזבים מספרו של סלע, ושלא באשמתו. אם הם יעמלו על מאות העמודים בספר זה, עדיין לא יקבלו תמונה מליאה ביחס למעמדה של האסטרוולוגיה בעולמו של ראב"ע כפרשן המקרא, ונראה כי נובע הדבר מכך שסלע אינו איש מדעי היהדות במובהק, ובוודאי אינו חוקר מקרא. מקום הניח סלע לאחרים שידונו בפרשנותו של ראב"ע על התורה,⁶⁵ אך אין פירושו של דבר כי רשאי הוא להיבטל ממלאכה זו, שהרי 'פרשנות המקרא' מובאת בכותרת לספרו. סלע מפרש יפה את עמדתו המתמטית והאסטרוולוגית של ראב"ע, אלא שחוקר המקרא המתמודד עם פירושו של ראב"ע לא יוכל להיעזר באופן ישיר בספרו של סלע, והכל למשל, סלע אכן מפרש פירוש מתמטי-קומבינטורי את פירושו הארוך של ראב"ע על שמות לג, כא (עמ' 83), אך אין הוא מפרש 'כסדר' את כל ענייני האסטרוולוגיה בפירושי ראב"ע על התורה. סלע אף אינו מדגיש את העובדה (בעוד שע"צ מלמד לא גילה אסטרוולוגיה בפרשנות המקרא של ראב"ע, הרי), שלמעלה מ-150 פעם, אם לא יותר, מבאר ראב"ע את המקרא על דרך האסטרוולוגיה. אומר לנו אותו חכם, כביכול, אם לא תרדו לשורש האסטרוולוגיה, אין לכם סיכוי להבין את התורה כהלכה. אכן, סלע מספק סוף ספרו מפתח לפסוקים הנדונים על ידו,⁶⁶ אך עדיין חסר דיון במקומה של האסטרוולוגיה בפרשנות המקרא של ראב"ע. היעדר זה אומר דרשני, שכן היה בהחלט מקום לדון בסוד המזלות

63 ע"צ מלמד, עיונים בספרות התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 265-266.

64 עיין עוד: ש' ליברמן, שקיעין, מהדורה שניה, ירושלים תשל"ל, עמ' 44.

65 ד' שורץ, אסטרוולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ט. שים לב לתופעה מופלאה זו: במשך שנים לא עסקו באסטרוולוגיה יהודית בהיקף ובעומק כזה, ובכת אחת יוצאים שני ספרים בנושא קרוב, וללא חפיפה ביניהם.

66 יוער רק כי ראוי היה להביא את הנחונים במפתח ניפרד, היינו במקום שיובאו שני מפתחות (מפורטים וטובים), היה צריך להביא שלושה מפתחות, ובפרט בספר העוסק בפרשנות המקרא של ראב"ע.

(קהלת א,י),⁶⁷ ומי אם לא סלע אמור לפרש את דברי ראב"ע על קהלת ט,יא (נרמז בעמ' 191 הע' 92).⁶⁸ מובן שאין הכוונה כאן כאילו צריך היה החוקר לכתוב סופר-קומנטר כדרך פרשניו הקודמים של ראב"ע, אך בחיבור בו האסטרוולוגיה ופרשנות המקרא מככבות אחת ליד חברתה היה מקום לצפות ליותר תשומת-לב לפן המקראי.

ט. גבול בארץ וגבול בשמים

בעמ' 209-213 דן סלע באופן בו משתמש ראב"ע במונח 'גבול' תוך נסיון להראות כי ראב"ע היקנה הוראה חדשה למלה זו, וכי הוא משתמש בשתי הוראות סמנטיות שונות ל'גבול'. יתר על כן, סלע מעתיק קטע קטן מתוך ספר הטעמים, בו, על פי טענותו, משתמש ראב"ע במלה 'גבול' בשתי הוראות שונות עד כדי בלבול והטעייה. סלע מאשים, כביכול, את הבלשן כי 'השימוש במילה 'גבול' בשתי משמעויות שונות יוצר כפילות העלולה לגרום לשיבושים חמורים בהבנת הוראתו של המינח הטכני (עמ' 212). לאמור, ראב"ע השתמש באופן בלתי זהיר במלה 'גבול' (ועוד במשפט אחד). ברם, למען האמת, צריך היה סלע לשאול את עצמו אם אכן ראב"ע, שהיה לא רק אסטרונום ואסטרוולוג אלא אף מגדולי הבלשנים, הוא האדם עליו ניתן לטפול האשמה מעין זו. ובכן, עלי לקבוע בצער כי אורו של צדק לא זרח על סלע בכל מה שכתב ביחס למלה 'גבול', וחוסר ידיעותו במקרא ובלשון העברית הטעו אותו עד כדי כך שיש להמליץ למחוק את העמודים הנ"ל מספרו, ולהלן הנימוק להמלצה זו.

המלה 'גבול', על כל הטייתיה, מובאת במקרא למעלה מ-200 פעם והיא מלה מוכרת וידועה. עם זאת, ביחס להוראתה המדויקת של 'גבול' ניתן לומר בה שני פירושים, האחד: 'גבול' הוא מונח דר-מימדי, מעין רצף של נקודות היוצר קו דמינוני החוצץ בין שני שטחי ארץ שונים, והשני: 'גבול' הוא מונח דר-מימדי, חבל-ארץ או 'שטח'. למעשה, ראוי לתאר את שני הפירושים על בסיס דיאכרוני: ה'גבול' שבמקרא הוא לעולם דר-מימדי וניתן להמירו ב'תחום', בעוד ש'גבול' בתקופה המאוחרת יותר קיבל משמעות של 'קו'.⁶⁹ נדמה שבלשון חכמים היו שני משמעים ל'גבול', ומבלי להיכנס לפרטי סוגייה סמנטית זו בלשון חכמים, ברורה לגמרי עמדתו של רש"י (שקדם לראב"ע, כידוע), בסוגיה זו. במקום

67 במפתח עמ' 417 מובאות הפניות ללמעלה מ-20 סודות הנזכרים אצל ראב"ע (ובפירושיו לתנ"ך בלבד מוזכרים הרבה יותר סודות).

68 אפשר שהקשיים המרובים יחסית בהבנת הפירוש לקהלת נובעים מכך שהפירוש לקהלת היה הפירוש הראשון שכתב ראב"ע.

69 א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ב, ירושלים - ברלין אתמ"ב לחורבן (1910), עמ' 674-675. בן-יהודה היה מודע, כמוכח, להוראות הסמנטיות השונות, אך אינו מחלק את המשמעים לפי תקופות, ואף 'גבול' המקראי מקבל אצלו משמעות של 'קו'. ראה עוד: L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (translated and edited by M. E. J. Richardson), Leiden - New York - Köln, 1994, I, pp. 171-172; Willem A. VanGemeren, *New International Dictionary of Old Testament theology & Exegesis*, Grand Rapids 1997, I, pp. 802-804. עור: י' קלצקין, אוצר המונחים הפלוסופיים, א, ברלין תרפ"ח, עמ' 98-100.

הראשון בו נזכרת המלה 'גבול' בתנ"ך, כתוב (בראשית י,ט): 'זיהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה ואדמה וצבים עד לשע'. ורש"י מפרש: 'גבול הכנעני - סוף ארצו. כל גבול שבמקרא לשון סוף וקצה' (וכיוצא בכך על שמות כח,כב; במדבר כא,יג). קשה לדעת מה הוליך את רש"י לקביעה נחרצת זו, ושמא אמר כן בעקבות דונש או מנחם.⁷⁰ מכל מקום, אף שראב"ע אינו מתייחס ישירות לפירושו של רש"י, ברורה לגמרי עמדתו ביחס ל'גבול': מונח המתייחס לשטח או תחום (וסימנך: נגף את כל גבולך בצפרדעים).⁷¹ לדוגמה, בפירושו הארוך לשמות לג,כא כתב ראב"ע: 'המחברת שהיא כוללת המשפחות לכל האדמה כפי מזל כל גבול מהשבעה גבולות שהם כל הישוב. ועליהם כתוב: "אתה הצבת כל גבולות ארץ קיץ וחורף" (תהלים עד,יז). ברור, אפוא, ש'גבול' בעיניו של ראב"ע מציין שטח-ארץ, כמשמעה המקראי,⁷² וזיקת ראב"ע לעולם המדעי ההלניסטי מתגלה בכך שהארץ המיושבת נחלקה לשבעה גבולות (דווקא), כלומר, לשבעה תחומים שבעקבות היוונית נתכנו בשם 'אקלימים' (וכיוצא בכך בפירושו לתהלים פט,יב, שם צח,ג, ועוד).⁷³ למעשה, המלה הערבית 'גבול' המתרגמת את 'הר' אינה אלא 'גבול', היינו תחום דר-מימדי. אין אלא לסיים פרשה זו בכך שבעברית המודרנית נעלמה המשמעות המקראית של 'גבול' כתחום דר-מימדי, ובעברית המקובלת כיום (אליבא דרש"י, וכפי שסלע מכיר), ה'גבול' הוא 'קצה'.

ועתה, לאחר הדיון הבלשני הקצר ב'גבול' נעיין בקטע קטן מספר הטעמים כפי שהביאו סלע:

70 גישה בלשנית משובשת זו נובעת ממצתק סמנטי: הואיל ובכמה מקומות בתורה מופיעה המלה 'גבול' ליד 'קצה' (כגון: בראשית מז,כא; במדבר כט,טז; שם לד,ג; יהושע טו,ב; שם יח,טז; ועוד), השפיעה המלה האחת על זו הסמוכה לה, אף אם פסוקים אלו מהווים ראיה לכך שאין מקום לזהות את 'גבול' עם 'קצה'. עם זאת, מה שמחזק את רש"י הם הכתובים (במדבר כא,כב-כג): 'בהר ההר על גבול ארץ אדום', וכיוצא בו (שם לג,לז): 'בהר ההר בקצה ארץ אדום'.

71 אונקלוס מתרגם 'גבול' כ'תחום', כגון הפסוק שלפנינו: 'הא אנא מחי ית כל תחומך בעורדעניא' (וכך נוהג גם הפשיטתא). במוסף של שבת: 'ותטענו בגבולנר, היינו בתחומנו; ובהושענות: 'קול נשמע בכל גבולך' (ועוד).

72 המקום היחידי בפירושו של ראב"ע הנראה כסותר את האמור כאן מצוי בביאורו לבראשית שיטה אחרת, ב'יד: 'וחרקל... גם כן פרת בגבול ארץ ישראל'. ברם, פירוש זה מעיד על כך כי ראב"ע כלל לא הכיר את הגיאוגרפיה העולמית, ואת הגיחון (הוא הנילוס), ממקם הוא 'קרוב מארץ ישראל'. לאמור, בהחלט אפשר שהוא סבר שפרת מצוי בתחומה של ארץ-ישראל, ומכל מקום אי אפשר להביא ראיה ממקור בודד. עם זאת בספר המאורות (מהד' בקאל, עמ' ח), שהובא לעיל: משמש 'גבול' התחלואים' בהוראה של peak (הקרובה ל'קצה-התחום', או הימים הקריטיים, וכך הדבר שם גם במקרים נוספים). המלה 'גבול' מופיעה עשרות פעמים בכתביו של ראב"ע, אך ספק אם קיים ולו מקום אחד בו יש ל'גבול' משמעות של 'קצה'. נראה שאף אברהם בר-חייא (מגלת המגלה, עמ' 124), משתמש ב'גבול' באופן דומה: 'ומפני שכל הככבים היו במעוני ככבי עזק וגבוליהם נתנו אות לגבורת הצדק'. עיין עוד בשירי הקודש של אברהם אבן עזרא, מהד' י' לוי, ירושלים תשל"ו, עמ' 112: 'בזרועך תעמיד לכל חי גבול'.

73 הרעיון, היה מוכר גם למחבר ספר יצירה (פיסקה 43), וכנראה שגם לחז"ל. ראה: אבות דר' נתן נרי"א פרק לו על הרקע המסופוטמי של רעיון זה, ראה: W. Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*, Winona Lake 1998, p. 209.

נגה... ובחלקו הגבול הה', כי ככה גלגלו כנגד גלגל שבתי; ומהגויים – מי שהוא על תורת ישמעאל בעבור היות מזלם עקרב בגבול נגה, והיה שם בהתחברות שכתאי עם צדק.⁷⁴

סלע סבור כי המלה 'גבול' מופיעה כאן בשתי הוראות שונות, ואין הדבר כן: הוראת 'גבול' היא 'תחום' או 'שטח', אלא שבחלק הראשון של המשפט מדובר בשטח קרקעי, חבל-ארץ, בעוד שבהמשך מדובר בחבל-השמים,⁷⁵ 'שטח' שמימי. פירוש דברי ראב"ע כך הוא: נגה הוא הכוכב האחראי על שטח-הארץ החמישי (מתוך השבעה, בהתאם לחלוקת העולם המיושב על פי היוונים), כי ביחס לשבתאי, הכוכב החיצוני, נגה הוא הכוכב החמישי (סדר הכוכבים: שצ"ם חנכ"ל, משקף את סדר הכוכבים בסדר יורד של קירבה אל כדור-הארץ), והסדר השמימי תואם את הסדר הקרקעי. נגה, כמו יתר הכוכבים, אחראי לא רק על שטחי-ארץ מבחינה גיאוגרפית, כי אם גם על עמים מבחינה אתנית (דתית), ובהיבט זה אחראי נגה על הערבים, שכן מזלם של הערבים הוא עקרב המצוי בתחום (בגזרת-השמים), בו מצוי נגה, בהתאם למצב הכוכבים עת נוסד האיסלאם.⁷⁶

בהמשך המשפט כותב ראב"ע על 'עקרב בגבול נגה', כלומר, כוונתו ל'גבול' כ'תחום' בשמים, בדיוק כמו תחום בארץ: נגה, או כוכב אחר, נמצא בין קר-אורך פלוני לקר-רוחב פלמוני, וקווי אורך ורוחב אלו תוחמים את ה'גבול' של הכוכב. עיון במפות שמימיות יגלה כי הן מציגות חלוקה לקואורדינטות כמו המפות הקרקעיות (על פי מרקאטור). כלומר, המלה 'גבול' מציינת שטח קרקעי, ובהשאלה גם 'שטח' בשמים. למעשה, גבול זה שבשמים כלל אינו חידושו של ראב"ע, כפי שסבור סלע, כי אם של מחבר ברייתא דמזלות (אם לא הקדימוהו). כותב הוא כך: 'זהו סדר גבולן בשנים עשר מזלות: ושתדע כמה חלק גבול כל אחד ואחד נוטל בשנים עשר מזלות? הרי את מתחיל משבתי, וכו'.⁷⁷ כיוון שעניין הגבול

74 ספר הטעמים א' (=סלע, עמ' 210); השווה: משפטי העולם, מהד' בקאל, עמ' יז: 'אמר חנוך הראשון כי כוכב צדק עם מזל סרטן יורו על הארץ הנקראת אל עראק, וכבר הזכיר אבו מעשר כי מזל אל עראק גבול צדק במזל סרטן, שהוא כא מעלות מהמזל, ודבר מגוסה הוא, וכו'.

75 המלה 'חבל' מורה על 'שטח' מפני שהיו מודדים שטחים. עם חבל, ובדרך ההשאלה נקבעו חבלים לא רק בארץ אלא גם בשמים, כגון בברייתא דמזלות (ורטהימר, בתי מדרשות, ב, עמ' כז): '... שבע מאות ושלשים חבלים בחבל השמים, כל חבל יש לו (קרא: ישנו) מאה וחמישים חבלים בחבל הארץ'.

76 המשך הדברים טעון ליבון, אך אינו קשור ישירות לסוגייה הבלשנית. מסביר ראב"ע: 'והיה שם בהתחברות שכתאי עם צדק, כלומר שהסיבה לכך שוכוכ נגה אחראי על בני ישמעאל היא שהאומה העברית (קרי: האיסלאם) נולדה כאשר היו שתי תופעות שמימיות שונות: האחת היא מזל עקרב בתחום נוגה, ובו זמנית, במקום אחר בשמים היתה מחברת של שכתאי וצדק. השווה לדברי ר' אברהם בר-חייא, מגלת המגלה, עמ' 139-141: 'זהדבוק המעיד על טעות משוגע... אל מזל עקרב, ונוגה לאו דווקא (וגם כיום חלוקים היסטוריונים באשר לנסיבות המדויקות של עלייתן ומפלתן של ממלכות).

77 ברייתא דמזלות, ורטהימר, בתי מדרשות, ב, עמ' לא. ראה: גב"ע צרפתי, 'מבוא לברייתא דמזלות', בר-אילן, ג (תשכ"ה), עמ' 56-82, וגבולו של צדק הוא 79 חלק, ובסך הכל לכל הכוכבים יש 360 חלק (כלומר: מעלות). מהביבליוגראפיה ניכר שסלע למד את מאמרו של צרפתי, אך לא ברור אם עיין בברייתא דמזלות. לו היה מעיין בה הוא היה מגלה כי ברייתא זו השפיעה על ראב"ע במינוח נוסף: 'מזל העולה'.

כתחום או שטח-ארץ התברר שלא כהלכה אצל סלע, עשוי האסטרוולוג שייעזר בדבריו להגיע לכלל טעות. כך, למשל, בעמ' 224 מדגיש ראב"ע על פי פתולמי כי ההורוסקופ תלוי, בין היתר, 'כפי מקום גבולו שנולד שם', ועל כך מעיר סלע בהמשך: 'הזיקה בין 'גבולות' ובין השפעה אסטרוולוגית עקיפה בלבד, ואין צדק בדבריו. כשם שגורלו של אדם נקבע לפי מצב הכוכבים בעת שנולד, כך גורלו נקבע לפי 'גבולו', הארץ בה נולד (נושא שנעלם, מסיכות מובנות, מהאסטרוולוגיה המודרנית), כפי שסלע עצמו מודע לכך מאוחר יותר (עמ' 226).⁷⁸

סוף דבר, אין כאן כפילות סמנטית,⁷⁹ ויש להיזהר מבלשנים שנשיכתם מסוכנת היא, לפי שהטועה במלה אחת נראה כמי שלשונו רפויה בפיו, ותלמודו מפוקפק.⁸⁰

י. עש כסיל וכימה

בעמ' 308-310 דן סלע בזיהויים של שלושה כוכבים המוזכרים באיוב ט, ט על פי ראב"ע, וכמה מלים צריכות להיאמר ביחס לכך. כבר הוער לעיל כי סלע אינו מזדהה עם ראב"ע בגילויי סימפאטיה לאסטרוולוגיה, וטוב הדבר שירחיק החוקר את ליבו ממושא מחקרו שלא תקלקל האהבה את השורה. עם זאת, לעתים חייב החוקר אף לבקר את נשוא מחקרו, אפילו יהיה גדול כראב"ע, ונדרמה שסלע מחמיץ את ההזדמנות הנאותה לכך, כפי שמתגלה הדבר בטיפולו של ראב"ע בכימה.

ראשית יצוין כי במחקר המודרני מקובל כיום, וזאת לאתר התלבטויות שונות, לזהות את כימה עם הפליאדות,⁸¹ גם אם לדין שלהלן אין זה משנה. סלע פותח דבריו בדיון בפירושו של ראב"ע על עמוס ה,ח:

78 ר' אברהם בר חייא היה ראשון – שלאחר חז"ל – למפרשי התורה על פי האסטרוולוגיה. כך, לדוגמה, במגלת המגלה, עמ' 121 מסביר הוא את טעותם של איצטגניני פרעה (בעקבות מדרשי חז"ל, כגון: סוטה יב ע"ב ומקבילות), וכותב: 'והיה במהלך המתחלף בגבול החמישי ממזל דגים, היינו שראים ב'גבול' מונח המציין תחום.

79 סלע, עמ' 212 הע' 13 כותב: 'בסביבה מרעית אפשר למצוא שימוש שלישי של המילה 'גבול' בצירוף "גבול השרפה". אף כאן יש לחקן כי מדובר באותה משמעות, גבול במשמעות של 'שטח', או 'תחום', ובמקרה זה מרחק-זוויתי בן 6 מעלות (אורך כפול רוחב), היוצר 'מרובע' המכונה 'גבול השרפה', היינו התחום בו 'מתבצעת' ההתחברות. לאמור, לא שלושה שימושים ל'גבול' אלא אחד.

80 ביחס לדברי סלע בעמ' 216, עת מסכם הוא את עמדת ראב"ע ביחס ל'מוצק' ו'גבול', יש לומר כי ראב"ע השתייך לזרם הפורטיסטי, בהתאם להשקפותיו על השפה העברית, ועל כן העדיף מלים מקראיות, גם אם במשמעות חדשה, כגון העדפת 'מוצק' על פני 'מרכז' שמקורה בערבית. ראב"ע לא 'נמנע בעקביות ראויה לציון מלהשתמש במילה "מרכז", שהרי מחדשה של מלה זו היה ר' אברהם בר חייא, כפי שניכר מדברי סלע, אלא שכנראה, כתביו לא היו מוכרים לראב"ע אלא בחלקם (לדוגמה, בספר הטעמים, מהד' י"ל פליישר, עמ' 86: 'כבר הזכיר ר' אברהם הנשיא בספרו, בספרו – ולא בספריו). כיוצא בכך כותב סלע על ראב"ע (עמ' 216): 'זכפי שמשך את ידו מלהשתמש במילה "אקלים", אך בעמוד שלאחר מכן מצטט סלע את ראב"ע: 'והוא נתלק לו' חלקים נקראים אופקים או אקלימים'. גם עניין זה ראוי היה להשוואה בין ראב"ע לבין ר' אברהם בר חייא. ראה: ח' רבין, 'ר' אברהם בר חייא ותחיית לשונו בימי הביניים', מצודה, ג-ד (תש"ה), עמ' 158-170.

והנה נשאר לפרש כסיל וכימה, ודעת קדמונינו שכימה הוא זנב טלה וראש שור, והם ששה כוכבים נראים אע"פ שהם קטנים.

דעתו זו של רב"ע לוקה באיחוי מקורות בלתי מוצדק, ויותר מכך: בתוסר דיוק שאינו מתאים לא לבלשן המומחה למלים ולטקסטים, ולא לאסטרונום. הציו השני של הזיהוי של רב"ע: 'זהם ששה כוכבים נראים אע"פ שהם קטנים' לקוח מסדר אליהו רבה, בעוד שחציו הראשון של דבריו לקוח מהתלמוד הבבלי. בסדר אליהו – ספר שזמנו ומקורו המדויקים לא התבארו עד כה – כתוב: 'וכי מה טיבה של אותה כימה? שהיא שבעה כוכבים ברקיע, וכולם סמוכים זה לזה'.⁸² רב"ע, אפוא, מעתיק (או מצטט מן הזכרון), 6 כוכבים במקום 7 (וללא התייחסות לגודל שלהם), ויש בכך, כמובן, כדי להטעות בזיהוי מערכת הכוכבים המבוקשת. להדיט נראה כאן חסרונן של כוכב אחד כחסר-משמעות, אך חייב הוא לדעת כי צורת עיש כונתה על פי מספרה 'שבעה כוכבים',⁸³ ואפשר, על כן, שהשמטת כוכב אחד היתה מכוונת. סך כל ציטוטו של רב"ע מגלה 'דשלנות', אם לא למעלה מכך (בכוונת מכוון),⁸⁴ שכן כך אובד הקשר עם הפליאדות, ומתאפשר זיהוי כימה עם מערכת-כוכבים אחרת, למשל טלה או שור.⁸⁵

ואולם, הציים הראשון של דברי רב"ע נובע מהגמרא ברכות נח ע"ב: 'מאי כימה? אמר שמואל: כמאה ככבי. אמרי לה דמכנפי, ואמרי לה: דמבדרן. מאי עש? אמר רב יהודה: יותא. מאי יותא? אמרי לה: זנב טלה, ואמרי לה: רישא דעגלא'.⁸⁶ כלומר, הדיון בגמרא מתייחס לעש בעוד שראב"ע מצטט את הגמרא (כדרכו, מבלי לציין זאת בפירושו),

81 Ch. Milikowsky, 'Kima and the Flood in Seder 'Olam and B. T. Rosh Ha-Shana Stellar Time-Reconing and Uranography in Rabbinic Literature', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 50 (1983), pp. 105-132
82 מ' איש שלום (מהדיר), סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, דפוס צילום, ירושלים תשכ"ט, ב, עמ' 9.

83 אברהם בר חיא, מגלת המגלה, עמ' 112 דן הן בכימה והן בעיש, וכתב: 'ועיש ובניה היא הצורה הנקראת צורת הדוב ברקיע, ועיש מן הצורה הזאת היא שבעת ככבים, שהם מתרחבים רוחב גדול, וכו'.

84 לא ננעלו שערי התירוצים, וניתן, לכאורה, לומר כי רב"ע היה נע-ונד, ולא יכול היה לברוק את הגירסה, והציטוט מהזכרון גרם לשיבוש. על ציטוט שגוי מהתנ"ך, ראה: 'אושרי, רבי אברהם אבן עזרא, ספר ההגנה על רב סעדיה גאון, עבודה לשם קבלת התואר מאסטר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 16.

85 קרובים דבריו של רב"ע לדברי ר' אלעזר הקליר: 'כימה מהם אינה נספרת \ היא לטלה זנב ולשור חטרת', וכו'; ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל (בעריכת מ"ח שמלצר), ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 135. ברום, הקליר מדגיש כי כימה אינה חלק מהמזלות, וממשיך שם: 'ועד ארבעים ושבעה בתקופה נוסרת \ כי לקץ תקופה שוקעת ופוטרת'. כלומר, לכימה יש 'תנועה' משלה בשמים ללא תלות במזלות (עד יום 47 בתקופה, הוא 17/2 במבול), וממילא אין לראות בכימה חלק מהמזלות. עם זאת, ספק רב אם רב"ע הכיר פיוט זה (ראה בדברי שפיגל, שם, עמ' 124).

86 כך נוסח הדפוס ושווה לו כ"י פירנצה II I 7 9. סלע (עמ' 309 הע' 42), ציטט את הגמרא במקוטע, ובכך טשטש את הבעייה בעמדתו של רב"ע.

כאילו מדובר בכימה.⁸⁷ נמצא, אפוא, שראב"ע דן בכימה על פי 1) ציטוט בלתי מדויק של שני המקורות שעמדו לפניו; 2) איחוי של שני מקורות שונים הנראים לראב"ע כמשלימים זה את זה (בדומה לדרכי ציטוטו ממקורות אסטרונוגיים). סלע מתייחס לפרשנותו זו של רב"ע (על פי המשכו של הקטע הנדון עתה), כ'עמדה נועזת וחדשנית', קביעה שאינה בטוח אם היא נכונה, אך אין הוא אומר דבר על טיפולו של רב"ע במקורותיו, וחבל.⁸⁸

יא. זוטרת

הבלבול בין תלמי המלך לבין תלמי האסטרונום, כפי שהראה סלע, אינו משל רב"ע, אלא תלוי במסורת ערבית (עמ' 45). 'צוין עוד כי מוטיב זה של 'המלך החכם' מופיע אף בספרות התלמודית בצורה של המלכה קלאופטרה שעשתה ניתוחים,⁸⁹ ואלו תופעות המעוגנות היטב בהיסטוריה של שליטי אלכסנדריה ותכמיה בתקופה הפתולמאית.

בריון על המסורת המכנה את תלמי האסטרונוג 'מלך' משתמש סלע במונח 'מיתוס' (עמ' 45-46), וראוי לתקן את הדברים, שכן לא במיתוס מדובר, כי אם באגדה. ההכרל בין שני המונחים הוא בכך שאגדה מתייחסת לסיפור בלתי מבוסס, ויש לה מאפיינים משלה, בעוד שהמיתוס מתייחד לתהליך-בריאה או היווצרות של דברים.⁹⁰ אגב אורחא ייאמר כי

87 סלע מדגיש כי דעת רב"ע היא שכימה הוא אחד מכוכבי שור, אך נראה שאי אפשר להתאים דעה זו עם המוכח בראש השנה יא ע"ב, בין לדברי ר' יהושע ובין לדברי ר' אליעזר: 'רבי יהושע אומר: אותו היום שבעה עשר באייר היה, יום שמזל כימה שוקע ביום ומעניות מתמעטין, ומתוך ששינו מעשיהן – שינה הקדוש ברוך הוא עליהם מעשה בראשית, והעלה מזל כימה ביום, ונטל שני כוכבים מכימה, והביא מכול לעולם. רבי אליעזר אומר: אותו היום שבעה עשר במרחשון היה, יום שמזל כימה עולה ביום, ומעניות מתגברים'. כלומר, מדובר בכוכב העולה לערך באמצע החודש (ומוטב: בדיוק באמצע התקופה). מכל מקום, בין לשיטה אחת ובין לאתרת אי אפשר לראות את כימה כחלק משור. אמנם, הכינוי התלמודי מתייחס ל'מזל כימה' (גם בכתיב היר), אך אין הכוונה למזל במשמעות האסטרונוגית, כי אם למערכת כוכבים 'עצמאית'. מאליו מובן שזיהוי 'כסיל' עם 'לב עקרב' (עמ' 310 הע' 43), הוא פועל יוצא של זיהוי זה, שהרי עקרב ושור הם מזלות נגדיים, ועמדתו של רב"ע היא יותר מתמוהה.

88 בהזדמנות זו יוער כי השפעתו של כימה על המציאות (היבולים), ידועה הן מהמדרש, כפי שעמד על כך סלע, והן מתוך הזיכור ההיפוקראטי על אוזיריים, מימות ומקומות: פרקים 10-11. ביחס לימים הקריטיים של החולה כתוב כי יש להקפיד ולראות את מצבו בימים בהם העונה משתנה ובהם הכוכבים עולים, ובמיוחד כוכב הכלב (סיריוס?), ושקיעת הפליאדות, היינו כימה. ראה על כך: G. E. R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science*, pp. 216-217 (זהו אחד המקומות הבודדים בספרות ההיפוקראטית בו מוזכרת השפעה אסטרונוגית של הכוכבים על החולה). אבר-מעשר 'עפשי', כמובן, לעניין זה והוא כותב, (150 p. *Iatromathematics in Islam*): 'יזכר אמר אבוקראט בספר האויר והמים אחרי אשר הזכיר שני האויר והיסודות, או מן הטבעים שהעניינים אשר אמרנו משני הזמנים שהיא חכמת תווה בכוכבים, ואשר חכמת החושים אינו [קרא: אינו אלא, או: הינו] חלק מעט מחכמת הרפואות' (ועל פי זה יש לתקן את דברי קליין-פרנק, שם, עמ' 100).

89 י' גייגר, 'קלאופטרה הרפואה', קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 193-198.

90 עיין: מ' בר-אילן, 'מיתוס וריטואל בהילכות ירושלים', המיתוס במחשבה היהודית, בעריכת חביבה פדיה, באר"שבע תשנ"ו, עמ' 45-57.

הדיון של סלע בסוד שלא רצו לגלות לפתולמי, יפה כשלעצמו, לוקה קצת בחסר. ראוי היה לסכם את 'סודותיו' של ראב"ע ואת זיקתם לאסטרוולוגיה, אלא שסלע פיזר דבריו בחיבורו, ולא התייחס אלא למספר מועט של סודות.

בעמ' 155 מצטט סלע מספר המולדות ודן בטקסט בדרך דומה למובא בעמ' 70. העיון בכפילות זו מלמד, ככל הנראה, כי לאחר שסלע כתב את הדיון ה'מאוחר' הוא התעמק שוב בטקסט ודן בו בהרחבה בעמ' 64-71, אלא שצריך היה להיות מודע לכפילות זו ולמתבקש מכך.

ככל שפרו מקפיד סלע לציין את ה'סביבה' האינטלקטואלית ממנה לקוח הטקסט בו הוא דן: האם הטקסט לקוח מסביבה פרשנית, תיאולוגית, או אסטרוולוגית-מדעית (למשל: עמ' 82, 119, 159, 190, 192, 229). גישה זו היא זהירה ומעידה על הקפדה של ממש. הרעיון העומד מאחורי גישה זו הוא כי אפשר שראב"ע בביאורו לתורה מתבטא בדרך אחת אל קהל קוראים אחד, בעוד שאפשר שבספריו האסטרוולוגיים הוא פונה לקהל-יעד אחר, ועל כן חשוב לשים לב מאין לקוח הציטוט. ואכן, מקובל לעשות כן ביחס למחקר בכתבי רמב"ם, שהרי לעתים קיימת סתירה בין דברי הרב התלמודי במשנה תורה הכותב בעברית, לבין החכם הפילוסוף במורה נבוכים הכותב בערבית (לדוגמה, טעמי הקרבנות). ברם, לא השתכנעתי בנחיצותה של שיטה זו ביחס לראב"ע שכן נראה כי בעיקרו של דבר אין הסביבה מהווה גורם לתוכן הדברים כי אם לאורפם: בספר אסטרוולוגי יש לצפות לדיון אסטרוולוגי בתופעה מסוימת ארוך יותר מאשר בפירושו לתנ"ך, כשם שבפירושו לתנ"ך יש לצפות לדיון ארוך יותר ביחס לטקסט המקראי. יתר על כן, גישתו של סלע, המוצדקת בפני עצמה, עשויה לגרום גם עוול לדעתו של ראב"ע כפי שניכר הדבר מדבריו בהערה 3 שבעמ' 163: 'הראב"ע משתמש בביטויים 'כל עליונים' או 'לקבל כח עליונים' בסביבה אסטרוולוגית כדי להורות על ההשפעה המיוחדת של כוכבי הלכת הגבוהים ביותר במערכת הגלגלים המקובלת', וכו'.⁹¹ ברם, בביאורו של ראב"ע על ויקרא יט, ד כתוב: 'ואלהי מסכה לקבל כח העליונים, כי אין צורך לאלוה אתר עמי, על כן כתוב: אני ה' אלהיכם', וכו'. כלומר, המונח שסלע ציין כלקוח מסביבה אסטרוולוגית מופיע גם בסביבה פרשנית. משמעות הדבר היא שלמעשה סלע יוצר דיכוטומיה מיותרת בין הפרשן לבין האסטרוולוג, ונדרמה כי האבחנה בין שתי הסביבות אלו מזיקה יותר מאשר מועילה. כלומר, ראב"ע היה אסטרוולוג ופרשן מקרא, ולדידו האסטרוולוגיה חבויה בהרבה פסוקים, עד כי ניתן לפשט את הדברים ולומר כי לדעת ראב"ע, כשם שאי אפשר להבין את התורה בלי ידיעת הלשון,⁹² כך אי אפשר להבין את התורה (או אף להיות יהודי מאמין), בלי ידיעת אסטרוולוגיה. מכאן עולה כי כאשר רמב"ם כותב ספר רפואה בערבית הרי שספר זה נועד במקורו לקהל קוראים לאו דווקא יהודי, אך כאשר ראב"ע כותב ספר מדע בעברית, על

91 הערה זו של סלע תלויה בהצהרתו זו: 'עם זאת חשוב לציין כי גם אם הביטוי 'לקבל כח עליון'... משתמש בו הראב"ע באופן כמעט בלעדי בסביבה פרשנית-תיאולוגית: להוציא מקרה אחד שהצלחתי לאתר, והרי כאן מורה במקצת.

92 'רק טוב הוא למשכיל שיתבונן סוד לשון הקדש מהמקרא כי ממנו תוצאות חיים להבין יסוד התורה וסוד המורא'; ראב"ע, יסוד מורא וסוד תורה, ירושלים תשי"ח, שער ראשון, עמ' ב.

כורחך שספרו נועד ליהודים, אותם אנשים שעיינו בשבת בפירושו לתורה, ונמצא שהמחבר אחד, וקהל היעד שלו אחד.⁹³ סלע דן באצטרולב לא מעט (עמ' 280, 287-299), ואף מביא תרשים שלו (עמ' 358-359), לצורך דיון בספר כלי הנחושת של ראב"ע (עמ' 364-369). ברם, נעלם ממנו המחקר הבסיסי בתחום זה שכתב ש' גאנזד ב-1927,⁹⁴ כמו גם מחקרו החשוב של נויגבאור תולדות האצטרולב. אין צורך להזכיר על דברי גאנזד, ודי אם הקורא יהיה מודע למגוון הגדול של צורות האצטרולב בימי הביניים, אף כי החוקר בעתיד יצטרך לעשות היכרות יותר מעמיקה עם המדע ההלניסטי-ביזאנטי, הסורי והערבי לבחינת סוגייה זו.⁹⁵ למעשה, הדיון באצטרולב אמור היה להביא את סלע לדיון מעמיק יותר בשלשלת הקבלה של המדע ההלניסטי, שכן הדיונים באצטרולב עשויים היו להשלים את דרכי המסירה של המדע. על נושא זה כתבו פתולמי, יוחנן פילופונוס במאה ה-6 באלכסנדריה, ולאחריו סוורוס סבוכת, אחד מראשי הכנסייה הסורית במאה ה-7. סבוכת היה, בין היתר, הראשון ב'מערב' שהשתמש בספרה אפס ה'יהודית', הוא התחום בו עסק גם ראב"ע, ובנוסף לכך שהיה ראש מנזר, הוא היה גם אסטרונום ואסטרוולוג שכתב חיבור על האצטרולב.⁹⁶ מן הסתם לא הכיר ראב"ע את ספריו של סבוכת, שנכתבו בסורית, אך, מצד שני, ברור כי כתבי סבוכת עמדו נגד עיניהם של מדענים ערבים, כגון אל-יעקובי (היסטוריון, גיאוגרף, מתמטיקאי ואסטרונום בן המאה ה-9), ויש להמתין עד שיתברר נושא זה בצורה טובה יותר. כיוצא בכך, משאללה (גולד כיהודי בשם מנשה במצרים, 770-820), כתב לא רק ספר 'בקדרות' (=ליקויי-חמה, והרבה מעבר לכך), אלא גם ספר על אצטרולב, וראב"ע שהכיר ותרגם את הספר האחד, הכיר מן הסתם גם את הספר האחר, מה עוד שהוכח כי ספרו של משאללה היה לנגד עיניו של צ'וסר במאה ה-14.⁹⁷ אל-בירוני כבר הוזכר לעיל כגדול המדענים בזמנו, ויש לתוש שאף חיבורו על האצטרולב עמד לפני עיניו של ראב"ע, ושמה עשה ראב"ע שימוש אף בחיבורו הלטיני של אברהם בר-חייא על האצטרולב.⁹⁸ לאמור, ראב"ע היה תולית זהב לא רק בשרשרת גדולי ישראל, אלא גם בשרשרת המדענים אנשי השם.

93 לאור זאת יש לדחות קביעה כגון (עמ' 190 הע' 90): 'ניסוי זה הוא בבחינת מקרה מובהק של העברת תכנים מדעיים אל הסביבה הפרשנית'. קהל קוראיו של ראב"ע מכיר אותו כפרשן ומדען כאחד, וכוחו הפרשני נובע דווקא ממיווג זה, ולא רק מכישוריו הלשוניים כפי שעשוי לחשוב אדם מודרני המזלזל באסטרוולוגיה. בתורה גלומה אמת מדעית, ורק פרשן המכיר את המדע כראב"ע, ויודע את הלשון העברית (והערבית), כמוהו יכול לפרש את הטקסט. כלומר, אין כאן 'העברה' מסיבה אחת אל תברתה, אלא מסביבה אחת אל תברתה.

94 Solomon Gandz, *Studies in Hebrew Astronomy and Mathematics*, New York 1970, pp. 245-262.

95 O. Neugebauer, 'The Early History of the Astrolabe', *Isis* 40 (1949), pp. 240-256.

96 M. F. Nau, 'Notes D'Astronomie Syrienne', *Journal Asiatique* 16 (1910), pp. 209-228; A. L. Basham, *The Wonder That Was India*, Third ed., New York 1967, pp. vi, 493, 497-498.

97 השווה: סלע, עמ' 206; 74; S. R. Kagan, *Jewish Medicine*, Boston 1952, p. 74.

98 י"ג גוטמן, 'אברהם בר חייא הנשיא', אנציקלופדיה אשכול, א, בולין - ירושלים תרפ"ט, עמ' 385-392.

בעמ' 321-328 דן סלע במרכזיותה של ירושלים בתפיסתו המדעית של ראב"ע, ודומה כי היה מקום להשוות דבריו עם דברי ר' יהודה הלוי בכוזרי (ב,כ). ידועים היטב הם קשרי הידידות והדיינים המשותפים של שני אישים אלו בסוגיות שונות.⁹⁹ הואיל ולא נודע ריה"ל כאסטרונום, לא מן הנמנע כי דבריו שאובים משיחותיו עם ראב"ע (ואולי חוסר האיזכור, אף אם אופייני הוא לספר, נובע מהיעדר הסכמה).¹⁰⁰ אף הדיון על מעלתה בחכמה של ירושלים (או: ארץ-ישראל) בעולמו של ראב"ע לא היה יוצא נפסד אם היה מושווה לריה"ל (שתי תורות פרה-סוקראטיות בלבושן היהודי).

שגיאות דפוס: עמ' 213 'יוצאים דופן' (צ"ל: יוצאי-דופן); 214 'מין הצמדים' (צ"ל: מן הצמדים); 393: קרא: Iatromathematics (=רפואה מתמטית, המונח ההלניסטי לרפואה אסטרונומית).¹⁰¹

סיכום

סלע צלל למים עמוקים, ויכל להם. לבדו שייט הוא, עמוק מכל מי שניסה כוחו במים עכורים אלו, ולמרות כל המכשולים בדרך, הוא הביא מנחת בכורים למקדש החכמה. חובה להודות כי נמצאו מספר טעויות בספרו של סלע, ואולם, גם אם החוקר טועה, הרי שאין הוא שוגה. טעויותיו של סלע אינן מצטרפות לשום דבר משמעותי,¹⁰² ואין בהן כדי לפגום במהות עבודתו, בעוד שהישגו האינטלקטואלי הוא נכס בר-קיימא. כמדומה לי שספרו של סלע הוא מהיותר משמעותיים מכל הספרים והמאמרים שנכתבו על ראב"ע מאז הוחל המחקר בראב"ע, ושמא יש בכך הפרזה. כשאני מהרהר על חכמת ישראל איני יכול שלא לחשוב על המרחק הרב שעבר על תחום מחקרי זה מאז שטיינשניידר ועד סלע, שני חוקריו של ראב"ע. האחד בא לקבר, והשני עלה לארץ-ישראל, לבנות ולנטוע (בגשמיות וברוחניות). הראשון, כמו כל בני תקופתו, התעלם מכל תופעה שאינה ראציונאליסטית, ולא נתן לאסטרונומיה לחדור לעולמו המחקרי (אולי למעט הביבליוגרפיה). האחרון, לעומתו, מייצג את מדעי היהדות בכגרותם, מדע הדן בכל תופעה, בין אם היא נראית לחוקר, ובין אם לאו. אפשר כי החוקר המודרני כמדעי היהדות אינו בקי בחלמוד, ואינו ביבליוגראף כשטיינשניידר, אך, לעומת זאת, דן הוא בכוכב ראש בכל תופעה אינטלקטואלית המוכרת מן העבר, גם אם היא נחשבת כיום למשובשת אם לא מגוחכת. אין

99 נ' אליקים, 'הקשרים בין ר' יהודה הלוי ור"א אבן עזרא בפרשנות המקרא', שמעתין 133-134 (תשנ"ח), עמ' 85-103.

100 י' אבן שמואל, ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי, תל-אביב תשל"ג, עמ' שסט, ציין בסך הכל שני עניינים בכוזרי בעלי זיקה משותפת לראב"ע.

101 לבד משגיאת הדפוס נפלה כאן שגיאה ביבליוגרפית. הספר צוין כאילו ראה אור בניו יורק, אך הוא ראה אור בהילדסהיים.

102 מה שמצטרף בכל זאת הם ענייני הלשון: גבול + שונאי ישראל (+ הראב"ע [צריך להיות: ראב"ע] + רך - חזק [צ"ל: רך - קשה]) + (עמ' 246) 'אפוקריפי [צ"ל: פסיאודאפיגרופין]. ואולם, יזכור הקורא כי סלע לא בא לדון בראב"ע כבלשן, ורק אגב אורחא נגע בעניינים אלו (למעט 'גבול') אם נבוא לדון בגבולו של סלע הרי שהוא יציג סניגור בדמותו של רש"י, ורחוקים הדברים מלהיות פשוטים.

כאן 'דת התבונה ממקורות היהדות' כי אם 'הדת היהודית כפי שהיתה', ויש להודות לסלע על המאמץ והעונג האינטלקטואליים הכרוכים בקריאת ספרו. עתה, אחר שהוכר סלע כאסטרונום ראשי אין אלא לאחל לו שיעלה כוכבו בבית כבודו, ואם הוא עומד במחברת הנכונה (בגורלו של צדק ומבט של אהבה ממאזנים), ולא תהיה מניעה מבחינת הכללים הכוללים, עוד עשוי הוא להתמנות לאסטרונום מלכותי.